

Tanárom, Olofsson Placid OSB emlékére

TÖKÉS RUDOLF ÚJRAGONDOLT TÖRTÉNELEM

*Válogatott tanulmányok
1967–2017*

KOSSUTH KIADÓ

Szerkesztette
Kisantal Tamás

A tanulmányok fordításában közreműködött

Antóni Csaba
Bayer József
Eleven Márk
Révész Béla
Süli Szabina Mercédesz
Székely Dávid
Tőkés Géza
Várkonyi Ildikó

A „Politikatudomány Magyarországon” című tanulmány fordítása
és szöveggondozása a *Századvég* folyóirat 1988-as szerkesztőbizottságának
(felelős szerk.: Gyurgyák János; szerk.: Fellegi Tamás László, Kövér László,
Kövér Szilárd, Máté János, Orbán Viktor, Varga Tamás) munkája.

ISBN 978-963-09-9244-2

Minden jog fenntartva

© Tőkés Rudolf 2018
© Kossuth Kiadó 2018

Felelős kiadó Kocsis András Sándor,
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja

Műszaki vezető Papp Miklós
Korrektor Török Judit

www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

Nyomás, kötészet Prime Rate Kft.
Felelős vezető dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Előszó	9
ELSŐ RÉSZ	
AZ ÁNTIVILÁG TÖRTÉNELME	13
Első fejezet	
Kun Béla	15
1.1. Előszó	15
1.2. Kun Béla: az ember és a forradalmár	19
Második fejezet	
A hatalom és a „másként gondolkodók”	57
2.1. Előszó	57
2.2. A „másként gondolkodók” és a szovjet változások lehetősége	61
2.3. Kelet-Európa a hetvenes években és az eurokommunizmus kísértete	118
2.4. Csehszlovákia 1968-as megszállása és a magyar értelmiség	163
2.5. Szamizdat – csekista városi legendák	179
Harmadik fejezet	
Nemzeti öntudat és ideológia	181
3.1. Előszó	181
3.2. A magyarországi nacionalizmus a hetvenes években	184
3.3. Az elégedetlen magyar értelmiség: osztályhatalom vagy marginalizálódás?	201

Ha nem „igazi” forradalmár, akkor mi vagy ki volt Kun Béla? A bizonyítékok alapján radikális szocialista aktivista volt a „homo politicus” pszichológiai hajlamaival, aki az oroszországi forradalmi események kataklizmatikus hatására került előtérbe. Egy mellékszereplő a világforradalom történelmi drámájában, amelynek a dinamikáját a 133 napos Magyar Tanácsköztársaság múló pillanatán túl nem tudta megérteni vagy befolyásolni. Ebben és csakis *ebben* az értelemben Kun a „történelem hőse”, akinek bizonyítottan tulajdoníthatunk „döntő befolyást egy eredményben vagy eseményben, amelynek kimenetele alapvetően más lett volna, ha nem úgy cselekszik, ahogy tette”.¹³⁵ Kun Béla, az „idősödő államférfi” némi mérlegelés után talán elfogadhatta volna ezt a sírfeliratot.

Második fejezet

A hatalom és a „másként gondolkodók”

2.1. Előszó

Az alábbi tanulmányoknál különösen a fiatal olvasók szembesülhetnek nagy kihívásokkal. Ugyanis itt nemcsak a magyarokról lesz szó (akik a negyedik szövegben mint „ellenpélda” szerepelnek), hanem a szovjet ellenzékiekéről és a nyugat-európai másként gondolkodó „eurokommunista” pártokról is. A közös nevezőt ezúttal a szovjet pártállam kritikus, illetve ellenzéki személyei és csoportjai, valamint a spanyol és az olasz kommunista pártok hetvenes évekbeli különutas taktikázásai jelentik. Mindezt két szöveg fejeli meg. Az egyik a 1968-as „prágai tavasz” szovjet elfojtásáról, a magyar marxista filozófusok tiltakozásáról és a népi írók síri csendjéről szól. A másik az 1968-as eseményekkel kapcsolatos, 2013 júniusában készített *Népszabadság*-beli riportra reagáló – természetesen nem publikált – gondolatimat rögzíti.

Kezdjük azzal, hogy a Szovjetunió, főleg Hruscsov politikájának útján, sosem volt „száz százalékgig totalitárius” rendszer. Ez inkább Kínára jellemző a „nagy ugrás” és a „nagy proletár kulturális forradalom” idején. (Külön tiszteletkör illeti meg a korabeli Albániát, illetve a kommunista Délkelet-Ázsiát.) Noha a Szovjetunióban több mint egymillió civil és félkatonai egyenruhás KGB-kötélékbe tartozó „munkatárs” próbálta rendben tartani a dolgokat, ez azonban sohasem sikerülhetett ebben a tizenegy időzónára osztott és tizenöt etnikai köztársaságra tagolt birodalomban. Kiskapuk és egérutak mindig akadtak – különösen az így-úgy privilegizált értelmiségieknek, hogy hol „sotto voce”, hol pedig félhangosan mondják a magukét. Különösen figyelemre méltóak a szovjet diákok tiltakozó akciói az 1956-os forradalom vérbe fojtása alkalmából, vagy érdemes megemlíteni Szaharov akademikust, Szolzsenyicint, Szinyavszkijt, Danyielt és az értelmiségi ellenzék többi zászlóvivőit. De itt nemcsak az elit körébe tartozókról van szó, hanem a Gulag szigetvilágába

¹³⁵ Hook, Sidney: *The Hero in History*. New York: 1943, 153. Idézi: Wolfenstein: i. m. 25.

zsúfolt milliókról – egyszerű, nemzeti identitásukra büszke és javarészt istenhívő átlagemberekről.

Miért is foglalkoztam ilyesmivel? Azért, mert engem nemcsak a Lenin-mauzóleumnál pózoló, díszszemléknek integető korifeusok hablatyolása, hanem a bíróságok elé hurcolt értelmiségiek mondanivalója is érdekelt. Számomra az 1964-ben emígy becitált Joszif Brodskij költő vallomása jelentette a „startpisztolyt”, amelynek hatására tíz évig tartó tényfeltáró utazásra indultam, hogy megértsem, valójában mit is akartak a szovjet „másként gondolkodók”. A szamizdat volt a fegyverük, és az országuk, később pedig a világ közvéleménye lett a közönségük. Akkoriban a nyugati politológusok között nem számított sikkesnek ilyesmiről beszélni. Szerencsére az idők során az afféle „a kelet-európai emigráns politológus mondja a magáét” típusú vélemények lecsendesedtek, miután elolvasták Szolzsenyicint, valamint a többi szovjet „másként gondolkodó” írásait. Mindezek után tisztelettel jelentem, hogy az 1975-ben megjelentetett *Dissent in the USSR (Másként gondolkodás a Szovjetunióban)* című, kitűnő kollégáimmal együtt írt és szerény személyem szerkesztette kötet volt az első olyan szakirodalom, amely tudományosan foglalkozott a szovjet ellenzékkel. Saját tanulmányom hidegvérű társadalomtudományos boncolásnak is tekinthető, sok száz szamizdat tartalomelemzése és a szövegek józan kiértékelése azonban csak egy ilyesfajta megközelítést tett lehetővé. Emiatt a tisztelt olvasó megértését kérem.

A következő tanulmány több szempontból is a szovjet globális ambíciók csődjéről szól. Mihelyst a spanyol kommunisták – persze nem a Moszkvában dekkoló régi csatabárdra, Dolores Ibárrurira gondolok – rájöttek, hogy a gazdaságilag egyre gyarapodó Nyugat-Európában egyszerűen nem működik a „szovjet modell”, irányváltoztatást követeltek Moszkvától. Amikor az olasz kommunista párt vezére – már nem Palmiro Togliatti, akiről még egy várost is elneveztek a Szovjetunióban, hanem Enrico Berlinguer – úgy nyilatkozott, hogy ő „biztosabbnak érzi” magát a NATO védőernyője mögött, akkor tulajdonképpen Itáliában is megbukott a proletár internacionalizmus.

Rövid kitérőként megemlíteném, hogy a kora nyolcvanas években az olasz kommunista párt római agytrösztje meghívott, hogy tartsak előadást az eurokommunizmus amerikai perspektíváiról. Az angol nyelvű mondókát mindenki értette – különösen Giorgio Napolitano úr, aki akkoriban a pártja egy főideológusa volt. Jól elbeszélgettünk – nem tudva, hogy húsz évvel később, 2006 és 2015 között a máskülönben nagyon szimpatikus Napolitano úr Olaszországban nem egy, hanem két terminusra megválasztott köztársasági elnök lett. Mindenesetre gratuláltam neki megválasztása alkalmából.

Portugáliában viszont Salazar miniszterelnök bukása után a helyi kommunisták túlélésük érdekében próbáltak improvizálni – „népfrontozva” eltérni a szovjet pártvonalától –, azonban nem arattak sikert. Kelet-Európában a ravasz diktátor,

Nicolae Ceaușescu sok mindent megpróbált, hogy „kilógjon a sorból”, de ennek semmi köze sem volt az eurokommunizmushoz – sokkal inkább az egyfajta „nevető harmadik” jellegű stratégiát folytatott. (Ilyesmivel a magyar pártban időnként Aczél György és Berecz János is próbálkozott – noha kétséges, hogy valójában értették, miről is van szó.)

A témáról szóló tanulmánykötet szerkesztésével, szakmai egyeztetésével és a kutatóprogramok felügyeletével a New York-i Külügyi Tanács (Council on Foreign Relations) bízott meg valamikor 1975-ben. Akkoriban az oxfordi St. Antony's College-ban meghívott kutatóként írtam, olvastam és tartottam előadásokat, valamint a szükséges teendőkön túl a Tanács onnan küldött el egy két-három hetes kelet-európai tanulmányútra. A jelek szerint a Tanács ajánlólevele Budapesten, Belgrádban és Bukarestben is megnyitotta előttem a kapukat, így mindhárom városban sikerült tárgyalni szakértőkkel és kormánytisztviselőkkel. Természetesen néhány magyar és szerb kolléga kivételével mindenki más torkaszakadtából hazudott – illetve mondták, amit tekintélyes megbízóim szerintük hallani akartak. Ezzel kapcsolatban engedtessek meg egy rövid kitérőt. Budapesten Fekete János úr, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese fogadott. Kézfogás után Vergilius *Aenisét* idézte, mondván: „Arma virumque cano”, majd rám nézett, hogy folytassam latinul. Folytattam, és hirtelen „szalonképes” lettem. (Viszont kár, hogy ő nem szólt az ország rohamos eladósodásáról. Utólag kiderült, hogy erről csak a hitelezők, a Világbank, a szovjetek és Kádár tudott – körülbelül ugyanebben a sorrendben.) Meg egy közbeszúrás: Bukaresti tartózkodásom idején meghívtak egy zártkörű konferenciára, ahol külpolitikáról volt szó. A tárgyalás nyelve – felteszem, „tiszteltetemre” – az angol volt. A szünetben megkeresett három fiatal kolléga, akik sutogva elmondták, hogy magyarok, de nem szabadott anyanyelvüket használniuk. Mindezt csak azért meséltem el, hogy lássuk: nem volt öröm az 1970-es években az esős, fagyos és hidegháborús kelet-európában utazgatni.

Az eurokommunizmus mint kutatási téma és elemzési kihívás eszembe juttatja egyetemi mentorom, a sajnos már elhunyt Brzezinski professzor 1960-ban rám kiszabott kutatóprogramját, amely arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi volt vagy lehetett a szovjet–kínai ideológiai konfliktus eszmetörténeti alapja. A válasz a katolikus pápák történetében keresendő. Történt ugyanis, hogy a Vatikán 1560 körül jezsuita misszionáriusokat küldött Kínába Matteo Ricci atya vezetésével. Jó néhány évvel később jött a visszajelzés, miszerint a hittérítők minden buzgalmuk ellenére sem tudtak egyről a kettőre jutni. Egyebek között az egyház doktrinális és hitszimbólumai jelentették a gondot. A keresztre feszített Krisztus nem volt „eladható”, mert Kínában csak az útonállókat végezték ki ilyen módon. A szentek fizimiskája sem stimmel, és sok más egyéb sem nyerte el a helyiek tetszését. Végül kínjukban a hittérítő atyák improvizálni kezdtek, és megpróbálták „kínaiává” alakítani az egyház tanításait. Róma letiltotta ezt, majd visszahívta a misszionáriusokat,

akkikkel a dominikánus inkvizíció számolt le. Mindez máshol is megtörtént, például a husziták vagy a francia, cseh és holland janzenista „nemzeti egyházak” esetében. Az eredményt hívják manapság reformációnak. Konklúzió: amint azt Brzezinski kifejtette a *Deviation Control (Az elhajlás ellenőrzése)* című tanulmányában: semmi sem új a nap alatt – a helyi történelmi-kulturális tradíciókat figyelembe vevő ideológiai „elhajlásokat” is beleértve.¹ Ennyit az inaséveimről.

A következő elemzés szomorú élményt jelentett – legalábbis számomra. Míg a magyar marxista filozófusoknak és szociológusoknak volt bátorságuk elítélni a prágai tavasz szovjet, magyar, lengyel és keletnémet katonai eltiprását, az *Egy mondat a zsarnokságról* szerzője és a népies szárnyhoz tartozó barátai a sárba tiport csehszlovák szomszédainkkal való bármiféle szolidaritást megtagadtak. Mindez szégyen, de szintén a Kádár-éra fontos részét képezte, amin ma is érdemes eltűnődni. Ahogy Babits Mihály mondotta volt: „De böjt s jámborság néked mint a pélva, mert vétkesek közt cinkos aki néma”. Ezzel kapcsolatban még egy gondolat jutott eszembe. Az 1970-es évek végén barátom és Illyés Gyula háziorvosa, dr. Topolánszky Iván társaságában meglátogattam az „írófejedelmet” Józsefhegy úti otthonában. Erről Flóra asszony is írt az általa szerkesztett és cenzúrázott, a szóban forgó évekről szóló naplójában. Jól elbeszélgettünk sok mindenről, a végén pedig Illyés megkérdezte, hogy melyik könyvét szeretném megkapni – persze dedikáltan. Én a *Hunok Páris-bant* választottam. Talán azért is, mert nagy volt a kísértés megérdeklődni, hogy ő azóta is a francia kommunista párt tagja maradt-e. Nem kérdeztem, mert én továbbra is a nagy költeményére emlékeztem.

A fejezet legeslegvégén következik a *Népszabadságnak* címzett, de általuk visszatükrözött cikk, illetve olvasói levél, amely a lap egyik „rég motoros” munkatársának 2010-es évekbeli irományáról szól. Az apropó a „prágai tavasz” volt. Fontos, hogy mindezzel kapcsolatban a lap tudósítója szükségesnek vélte, hogy sok évvel a történetek után még egyet rúgjon az orosz „másként gondolkodókba”. Nem kizárt, hogy Rényi Péter, az egykori szennylap néhai főszerkesztő-helyettese díjazott adományozott volna a rendszerhű munkatársának. Ez esetben talán a „buzgómócsing” lenne a megfelelő díszítő jelző – mind a riporternek, mind pedig az éppen ügyeletet szerkesztőnek.

¹ Brzezinski, Zbigniew: *Deviation Control: A Study in the Dynamics of Doctrinal Conflict*. *The American Political Science Review*, 56. (1962. March), 5–22.

2.2. A „másként gondolkodók” és a szovjet változások lehetősége*

Legitimáció és autoritás

Az elidegenedés és az egymástól akár szélsőségesen eltérő nézőpontok megjelenése számos esetben a politikai hatalomgyakorlás elkerülhetetlen következménye lehet. A hatalmat úgy is definiálhatnánk, mint valamely egyén, szervezet, politikai párt vagy kormány azon képességét, hogy bizonyos személyekből vagy csoportokból olyan hatást váltson ki, amelynek következtében azok meghatározott módon cselekszenek vagy tartózkodnak valamely cselekedet véghezvitelétől.¹ Ennélfogva a hatalom kilátásba helyezi a kényszer, a büntetés és/vagy a jutalmak visszatartásának lehetőségét, hogy ezzel biztosítsa az irányadó parancsoknak való engedelmességet. Bár a hatalom gyakorlása elválaszthatatlan eleme bármilyen, emberi kapcsolatokon alapuló politikának, illetve elengedhetetlen bármely emberi közösség fenntartása érdekében, az egyes politikai rendszereket összehasonlítva a hatalmi kapcsolatok természete és a hatalomnak való engedelmeskedést kiváltó bizonyos módszerek minősége hajlamos az eltérésre.

Ha a Szovjetunióra egyfajta „mobilizációs rendszerként” tekintünk, amely a marxista-leninista nemzetépítési célok megvalósítása, a modernizáció, valamint az állampolgárok „új szocialista emberré” való átalakítása iránt elkötelezett, ezzel olyan hatalmi kapcsolatot írhatunk le, amely az uralkodók és az uraltak viszonyának minőségében nagyban eltér az uralomnak a fennálló nem kommunista hatalmi rendszerekben vett bármely más típusától. Tulajdonképpen emellett is lehetne érvelni, hogy a kommunista rendszerekben a törvényes autoritás és a politikai legitimáció alapját nem a Max Weber-i hármas („racionális-jogszerű”, „tradicionális”, „karizmatikus”), hanem a „kényszer, szervezés, meggyőzés és jutalmak” fogalmainak funkcionálisan sokkal hatékonyabb kombinációja képezi.²

A kommunista párt egyéni elkötelezettsége, hogy a politikai fejlődésen keresztül végül elérjék a kitűzött utopisztikus végcélt (vagyis magát a kommunizmus

* Szeretnék köszönetet mondani Zbigniew Brzezinski professzornak, a Columbia University Research Institute on Communist Affairs intézményvezetőjének, valamint a University of Connecticut Graduate Research Foundationnek nagylelkű támogatásukért és a kutatómunka során nyújtott további közreműködésükért, amelyet a tanulmány előkészítésétől egészen a szöveg megírásáig nyújtottak. A tanulmány eredeti megjelenése: *Dissent: The Politics for Change in the USSR*. In: *Soviet Society and Politics in the 1970s*. Eds. Morton, Henry W. – Tőkés, Rudolf L. New York: The Free Press, 1974, 3–59.

¹ Más definíciókért lásd Goldhamer, Herbert – Shils, Edward: *The Types of Power and Status*. *The American Journal of Sociology*, 45. (1939), 171–182; valamint Dahl, Robert A.: *The Concept of Power*. *Behavioral Science*, 2. (1957/July), 201–215. Újranyomtatva in: *Introductory Readings in Political Behavior*. Ed. Ulmer, S. Sidney. Chicago: Rand McNally, 1961, 334–342 és 342–363.

² Meyer, Alfred G.: *Authority in the Communist Political Systems*. In: *Political Leadership in Industrialized Societies*. Ed. Edinger, Lewis J. New York: John Wiley & Sons, 1967, 92.

állapotát). Ez különbözteti meg a rendszer legitimitációjának jellegét a többi, nem kommunista államvezetéstől. Ha a kommunizmus állapota megvalósul, a dialektikus feszültségek és az ellentmondások egyensúlyi állapotba kerülnek a politika belső rendjének fejlődési bázisában, valamint annak érték-, eszme- és ideológiai felépítményén belül. Az állam végül elsorvad, vele együtt pedig annak elnyomó apparátusa és más legitimitációépítő eszközei is. Ezért az elnyomás alkalmazása az elnyomás felszámolására, a többszörösen strukturált állam és pártbürokrácia fenntartása abból a célból, hogy az megszüntesse a szerveződések bármely más formáját, valamint az anyagi és kulturális szükségletek késleltetett, ugyanakkor „mindenki igényeinek megfelelően” történő kielégítése a legkiemelkedőbb bizonyítékai annak a jelenségnek, amelyet a szocializmus és kommunizmus építésének „legitimitációs paradoxonjaként” írhatunk le.

A szovjet rendszeren belül, amelynek legitimitációs alapja végső soron tehát az önpusztító dialektikájú egyenlőtlenségen nyugszik, az ideológiai felépítmény gyengülése és a fejlődési bázis rendre leszakadó szintje közepette a szükségszerűség, az elidegenedés vagy a másként gondolkodás miatt látens vagy nyílt ellenzék jöhet létre – amely a vezetőket, a hatalmi hierarchiát és annak politikáját egyaránt kritikával illeti.³ Következésképpen, ha a kommunista nemzetépítést a rezsim által kitűzött ideológiai célok megvalósítására tett tartós erőfeszítéseként azonosítjuk, miközben a kommunista párt kitűzött és megvalósítható fejlődési céljai közötti ellentmondásokat is enyhíteni próbálják,⁴ feltételezhető, hogy állandó a szembe-helyezkedő véleményeknek és az ellenzék jelenlétének a lehetősége. Ezek befolyását pedig a párt hatalomgyakorlásának hatékonysága, valamint ezen dichotómiák bármely adott időszakban tapasztalható intenzitása határozza meg.⁵

³ Ahogyan Clement Moore is rávilágított: „A leninizmus gyakorlati ideológia lévén kötelezettséget ró ki azokra, akik azt legitimitációs alapulként szeretnék alkalmazni, hiszen alapvetően a tiszta ideológia által megfogalmazott absztrakt célokat rendelik hozzá cselekvéseikhez.” Ehhez hozzáteszi azonban, hogy „soha sincsen végső bizonyíték a célok és a cselekvések egyértelmű találkozásának”. Moore, Clement H.: *The Single Party as a Source of Legitimacy*. In: *Authoritarian Politics in Modern Society*. Eds. Huntington, Samuel P. – Moore, Clement H. New York & London: Basic Books, 1970, 55. Lásd még Moore, Barrington Jr.: *Soviet Politics – The Dilemma of Power*. New York: Harvard University Press, 1965, 38–58.

⁴ E kettősség jellegéről szóló szisztematikus leírást lásd Johnson, Chalmers: *Comparing Communist Nations*. In: *Change in Communist Systems*. Ed. Johnson, Chalmers. Stanford: Stanford University Press, 1970, 1–32; illetve Lowenthal, Richard: *Development vs. Utopia in Communist Policy*. Uo. 33–116.

⁵ A rezsim és annak ellenzéke közötti erőegyensúlyról szóló, a témához kapcsolódó tanulmány: Eckstein, Harry: *On the Etiology of Internal Wars*. *History and Theory*, 4. (1965/2), 133–163. Továbbá Gurr, Ted Robert: *A Casual Model of Civil Strife: A Comparative Analysis Using New Indices*. *The American Political Science Review*, 62. (1968. december), 1104–1124 és Gurr, Ted Robert: *Why Men Rebel*. Princeton: Routledge, 1971 – különösen a 8–9. fejezetet.

Ezek a legitimitációra és autoritásra vonatkozó általános megállapítások arra mutatnak rá, hogy a szovjet politikán belül a másként gondolkodás legalább olyan régi múltra tekint vissza, mint maga a rezsim.⁶

Néhány figyelemre méltó kivételtől eltekintve azonban a kortárs szovjet politika irodalma általánosságban nem nyújt segítséget, hogy megértsük a Szovjetunió belüli politikai, társadalmi és ideológiai változások e nagyon fontos aspektusát. A másként gondolkodók mozgalma a posztsztálinista Oroszországban (valamint annak résztvevői, ideológiái, programjai, stratégiái, rendszerszintű sajátosságai) olyan rendkívül összetett jelenségnek számít, amely természetéből adódóan nem értelmezhető sem a hagyományos történeti-institucionális, sem pedig az empirikus adatgyűjtésen alapuló kérdőíves kutatások alapján. Ennek következtében a témát módszertani meggyőződésből kiindulva jórészt figyelmen kívül hagyták a Szovjetunió tanulmányozásával foglalkozó különböző történeti, institucionalista és behaviorista iskolák képviselői.

A hagyományos elemzők, vagy helytállóbb kifejezéssel a „kremlinológusok”, már hozzászoktak ahhoz, hogy különböző cenzúrázott anyagok tartalmi elemzése révén konkrét ügyeket, személyeket és politikai vitákat tanulmányozzanak. Amikor magánkiadásban megjelent vagy *szamizdat* iratokkal szembesültek – amelyeket a különböző szovjet másként gondolkodók alkottak meg különféle témákról, és amelyek szerzői kritikával illetik a rezsimet anélkül, hogy szükségképpen annak megdöntését sürgetnék –, ilyenkor a legtöbb kremlinológus hajlott a szkepszisre és az iratok jelentőségének totális figyelmen kívül hagyására. Mélyen belemerültek a hidegháború tanulmányozásának apokaliptikus, mégis paradox módon politikaorientált világába, és nem hittek az újító eszmék erejében – így tulajdonképpen még az októberi forradalomban sem, amely maga is újító eszmeként indult 1917-ben, és adott végül életet a szovjet rendszernek.

Akik csupán viselkedésbeli változásokkal magyaráztak mindent – bár látszólag a kommunista politikában bekövetkezett „rendszerszintű átalakulásokkal” foglalkoznak – számos olyan ellentmondás fontosságát (és ezzel együtt a másként gondolkodók követeléseinek, valamint a politikai inputoknak az egész sorozatát) figyelmen kívül hagyták, amelyek valamilyen formában a rendszer megváltoztatását tűzték ki célul. A Szovjetunió politikai viselkedését tanulmányozókra jellemző, hogy időnként belefeledkeznek a különböző mérések és számolások empirikus, gyakran csak egyes kultúrákhoz kötött bonyolult technikáiba. Emiatt pedig jóformán minden viselkedésorientált kutató legalább annyira alábecsülte például a szervezetlen tömegek jelentőségét, ahogy a szovjet politikai élettől elidegenült értelmiségiekét is.

⁶ A témával kapcsolatos legjobb tanulmány: Daniels, Robert V.: *The Conscience of the Revolution*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960. Fontos, a rendszer értékeitől való elidegenítés különböző összetevőiről szóló empirikus tanulmány továbbá: Finifter, Ada W.: *Dimensions of Political Alienation*. In: *Alienation and the Social System*. Ed. Ada W. Finifter. New York: John Wiley & Sons, 1972, 189–212.

A politikai másként gondolkodás kérdése azonban valós és létező dolog a Szovjetunióban belül. A bizonyíték pedig nagyon is meggyőző:⁷ több mint 1200 darab, a szovjet másként gondolkodók által írt különféle szamizdat dokumentum, az egyoldalas levélről kezdve egészen a könyvhosszúságú tanulmányokig, több tucat olyan underground újság és hírlevél publikációi, amelyek az elmúlt években jutottak el Nyugatra, továbbá a rezsim belső ellenzékének számító személyek egyéb feljegyzései. Ez pedig azt jelzi, hogy a politikai másként gondolkodás és az unortodox, tiltott politikai aktivizmus új, eddig nem látott formában jelent meg a Szovjetunióban, és lehetséges, hogy emiatt hosszú távon majd újabb lényeges dimenzióját képezheti az ország politikájának. Ez az új dimenzió pedig, ha egyáltalán annak nevezhető, mélyreható tanulmányozást és ismeretet igényel mindenki részé-

⁷ A tanulmány megírása során a szamizdat dokumentumok következő kategóriáit hasznosítottam (ezek mindegyike eredetileg a szovjet másként gondolkodók mozgalmához köthető):

(a) Azok a szamizdat dokumentumok, amelyek megjelentek, vagy meg fognak jelenni a müncheni Szabadság Rádió (München) Kutató Részlege által publikált *Szobrine dokumentov Szamizdata* (a továbbiakban SDS) című sorozat I–XXIII. számában és katalogizálva, egyéni számmal ellátva szerepelnek az *Arhiv Szamizdata*-ban (a továbbiakban AS). Ezek az iratok később az Egyesült Államok négy kijelölt raktárának valamelyikébe kerültek: a Kongresszusi Könyvtárban (The Library of Congress), a Hoover Intézetben (The Hoover Institution), az Ohio Állami Egyetemen (Ohio State University), vagy az MIT-n (Massachusetts Institute of Technology);

(b) Az amszterdami Alexander Herzen Alapítvány által közzétett orosz nyelvű szamizdat könyvek és monográfiák;

(c) Az emigráns orosz szamizdat anyagok orosz nyelven reprodukált nyomdai változatai, ideértve a *Granit*, a *Posevet* (Frankfurt) és a *Novoe Russkoje Szlovót* (New York);

(d) Szamizdat könyvek nyugati nyelvű fordításai, cikkek, levelek stb., valamint olyan egyéb anyagok és könyvhosszúságú monográfiák, mint az alábbiak: Amalrik, Andrei: *Involuntary Journey to Siberia*. New York: Harvest Books, 1970; Amalrik: *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* New York: Harper & Row, 1970 (e könyv 1974-ben magyarul is megjelent a müncheni Aurora Kiadó gondozásában *Megéri-e a Szovjetunió 1984-et?* címmel – a szerk.); *In Quest of Justice*. Protest and Dissent in the Soviet Union Today. Ed. Brumberg, Abraham. New York, Pall Mall Press, 1970; Boukovsky, Valdimir: *Une nouvelle maladie mentale en URSS, l'Opposition*. Paris: Seuil, 1971; Chornovil, Vyacheslav: *The Chornovil Papers*. New York: McGraw-Hill, 1968; Dzyuba, Ivan: *Internationalism or Russification?* 2. átdolgozott kiadás, London: Monad Press, 1970; *Le testament de Varga*. Ed. Garaudy, Roger. Paris: Grasset, 1970; Ginzburg, Evgenina: *Into the Whirlwind*. Harmondsworth: Persephone Books, 1968; Grigorenko, Piotr: *Staline et la deuxième guerre mondiale*. Paris: L'Herne, 1969; Gorbanevskaya, Natalia: *Red Square at Noon*. New York: Penguin, 1972; Guinzbourg, A.: *Le livre blanc de l'affaire Siniavsky-Daniel*. Paris: Gallimard, 1969; *The Demonstration on Pushkin Square*. Ed. Litvinov, Pavel. Boston: Gambit, 1969; Marchenko, Anatoly: *My Testimony*. New York: Pall Mall Press, 1969; *L'affaire Guinzbourg-Galanskov*. Eds. Marie, J. J. – Head, Carol. Paris: Seuil, 1969; Medvedev, Roy: *Let History Judge*. New York: Columbia University Press, 1971; Medvedev, Roy: *Faut-il réhabiliter Staline?* Paris: Combats, 1969 és *De la démocratie socialiste*. Paris: Grasset, 1972; Medvedev, Roy – Medvedev, Zhores A.: *A Question of Madness*. New York: Vintage, 1971; Medvedev, Zhores A.: *The Rise and Fall of T. D. Lysenko*. New York: Columbia University Press, 1969 és *The Medvedev Papers*. New York: Macmillan, 1971; Moroz, V.: *A Report from the Beria Preserve*. Philadelphia: Cataract, 1969; *The Trial of the Four*. Ed. Reddaway, Peter. New York: Viking, 1972; *Uncensored Russia*. New York: American Heritage Press, 1972; Litvinov, Pavel: *Dear Comrade – Pavel Litvinov and the Voices of Soviet Citizens in Dissent*. Toronto: Pitman, 1969.

ről, akik komolyabban szándékoznak foglalkozni a poszttotalitárius kommunista rendszerek politikai, ideológia és társadalmi változásaival.⁸

Másként gondolkodás: meggyőződés és felfogás

Az általános szovjet politikai fejlemények és az ellentétes politikai nézőpontok témaköre a kutatás szempontjából jelentősen korlátozott területnek számít. Ennek legfőbb oka, hogy mindent átfogó titoktartás övezi a politika alapvető és ügyrendi részleteit, az elit különböző interakcióit, valamint a hatalomért folytatott versenyt is. Mindemellett azonban a nem elit szereplők által kifejtett tevékenységet is legalább ilyen nehéz feladat felderíteni. Olyan, a hatalom által engedélyezett, hivatalos kommunikációs csatornáktól eltekintve, mint a szerkesztőknek címzett levelek és az átlagos szovjet mindennapokat leíró egyoldalú riportok, alig található olyasféle említésre méltó feljegyzés, amelyből teljes bizonyossággal ki lehetne következtetni azoknak a szovjet átlagpolgároknak a politikai meggyőződéseit és preferenciáit, akiknek az érdekében a legtöbb másként gondolkodó felszólalt.⁹ Másfelől, viszonylag nagy mennyiségben állnak rendelkezésre információk a funkcionális elithez tartozó olyan személyiségek politikailag releváns viselkedéséről, mint például bizonyos pártbürokraták, gyárigazgatók, katonatisztek vagy kulturális, oktatási és tudományos csoportok. Amióta a szovjet másként gondolkodók láthatóan az (érdekkifejezésre

⁸ A Szovjetunió belüli ellentétes nézőpontokról, valamint a másként gondolkodáshoz kapcsolódó politikai változásokról lásd *Opposition in der Sowjetunion* Hrsg. Brahm, Heinz. Düsseldorf, 1972; Marko, Kurt: *Dogmatismus und Emanzipation in der Sowjetunion*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1972; Katz, Zev: *Soviet Dissent and the Social Structure in the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971; *Dissent in the Soviet Union*. Ed. Potichnyj, Peter. Ontario: Hamilton, 1971; Connor, Walter D.: *Societal Complexity and Political Dissent: Five Soviet Themes* – e tanulmány az American Association for the Advancement of Slavic Studies (a továbbiakban: AAASS) Dallasban 1972. március 15-én megrendezett ötödik országos találkozója készült; Biddulph, Howard L.: *Soviet Intellectual Dissent as a Political Counter-Culture*. *Western Political Science Quarterly*, 25. (1972. Sept.) 522–533; Barhoorn, Frederick C.: *Some Hypotheses Regarding Sources of Political Dissent in the USSR* – e szöveg is az AAASS ötödik országos találkozásán hangzott el; Hoffman, Erik P.: *Political Opposition in the Soviet Union*. In: *Political Opposition and Dissent*. Ed. McLennan, Barbara N. New York: Dunellen, 1973; *Dissent in the USSR: Politics, Ideology and the People*. Ed. Tökés, Rudolf L. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1975. Továbbá a *Problems of Communism*, *Survey*, a *Soviet Jewish Affairs*, a *Studies in Comparative Communism*, a *Ukrainian Review*, az *Estonian Events for 1965–72* különböző kiadványait és a Szabad Európa Rádió (*Radio Free Europe*), valamint a Szabadság Rádió (*Radio Liberty*) erre az időszakra vonatkozó kutatásait és tudósításait.

⁹ Fleron, Frederick J.: *Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methodological Problems*. In: *Communist Studies and the Social Sciences*. Ed. Fleron, Frederick J. Chicago: Randy McNally, 1969, 1–36. Lásd még Tucker, Robert C.: *On the Comparative Study of Communism*. *World Politics*, 19. (1967. január), 246–247 és Alex Inkeles: *Models and Issues in the Analysis of Soviet Society*. *Survey*, 60. (1966. július), 3–17.

képes) elit és az (érdekkifejezésre képtelen) nem elit kategóriái közé esnek, a politikai másként gondolkodással foglalkozó tanulmányok hajlamosabbak lettek a tömegek viselkedése helyett sokkal inkább a jobban körüljárható, bár nem feltétlenül annyira fontos elit magatartására összpontosítani.¹⁰

Mielőtt mélyebben belemennénk a kérdésbe, meg kell határoznunk pár, az adatok igazolhatóságával kapcsolatban felmerült problémát, valamint az elfogadható következtetéseknek azokat a határait, amelyeket a szovjet másként gondolkodás dokumentálható aspektusai segítségével húzhatunk meg. Először is, sok dolog van, amit egyszerűen nem tudunk az unortodox orosz politikai, irodalmi és tudományos tevékenységekkel kapcsolatban – és nem is valószínű, hogy a közeljövőben több információval rendelkezünk majd e témákról. Ezek között az ismeretlen területek között van például az efféle tevékenységekben érintettek pontos száma, valamint ilyenek az iskolázottságukra, szociális háttérükre, a hivatásukra vagy a politikai pályájukra vonatkozó adatok is.¹¹ Vajon létezik valamiféle feljegyzés korábbi deviáns viselkedésükre vonatkozóan? Megtapasztalták a börtön vagy a munkatábor élményét? Amennyiben név alapján azonosítani tudtuk a személyeket, akik valamilyen módon részt vállaltak unortodox politikai tevékenységben vagy aláírói, terjesztői és birtoklói voltak másként gondolkodó-irodalomnak, tíz esetből kilencszer mindössze a letartóztatásukra vonatkozó információval rendelkezünk.¹²

Emellett a hiányos adatok problémájából kifolyólag érdeklődésünk egyik fontos területét a „ki?” kérdése képezi, és további lényeges jelentéstani és elemzési nehézségekbe ütközik a „mi?” kérdésének megválaszolása, vagyis a másként gondolkodók írásainak tartalmi meghatározása is. A legtöbb szamizdat dokumentum esetében az alkotójuk kifejtette sérelmekkel és megoldásukkal kapcsolatban bizonyos értelemben ugyanaz a problémánk, mint a szovjet bíróságoknak, akik (általában sikertelenül) igyekeztek elválasztani a „politikai” és az apolitikus vagy „művészi” aspektusokat az

¹⁰ A „másként gondolkodással foglalkozó tanulmányok” gyűjtőkategóriája alatt olyan ellentétes szovjet nézőpontokkal foglalkozó munkákat értünk, amelyek nem szakemberek számára íródtak. Néhány ezek közül: Rothberg, Abraham: *The Heirs of Stalin*. Ithaca: Cornell University Press, 1972; Shub, Anatole: *The New Russian Tragedy*. New York: Norton, 1969; *An Empire Loses Hope: The Return of Stalin's Ghost*. London: W. W. Norton & Co, 1971; *Message from Moscow by an Observer*. New York: Alfred A. Knopf, 1969; Jakobson, Sergius – Allen, R. V.: *Aspects of Intellectual Ferment and Dissent in the Soviet Union* – az Amerikai Egyesült Államok Szenátusának Igazságügyi Bizottsága számára készítve (Washington, 1968); *Soviet Communism and the Socialist Vision*. Ed. Jacobson, Julius. New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 1972; *Liberalization in the USSR: Facade or Reality?* Little, D. Richard. Lexington, 1968; Gerstenmaier, Cornelia: *The Voices of the Silent*. New York: Hart Publishing Company, 1972; Burg, David – Feifer, George: *Solzhenitsyn*. London: Hodder & Stoughton Ltd., 1972.

¹¹ A szovjet szociális adottságokkal és a másként gondolkodók üldözésével kapcsolatban lásd részletesebben Amalrik: *Will the Soviet Union Survive Until 1984?*

¹² A szovjet másként gondolkodást illető számszerűsített adatokért lásd Friedgut, Theodore: *The Democratic Movement: Dimensions and Perspectives*. In: *Dissent in the USSR: Politics, Ideology, and People*. 3. fej.

olyan írásokban, mint például Joszif Brodskij perszonalista költeményei, Julij Danjyel bizonyos művei, Andrej Szinyavszkij novellái és fantasztikus történetei, Alekszandr Ginzburg és Jurij Galanszkov underground irodalmi folyóiratai stb.¹³

A szemantikai bizonytalanságokon kívül a nyugati olvasó kevés kivételtől (például Zsoresz Medvegyev nyilvánvaló jelentőségétől a Ljusenko-ügyben)¹⁴ eltekintve azon belpolitikai eseményekkel kapcsolatban is alulinformált – különösképpen a személyügyi viták, az elhúzódozó régi ideológiai, valamint szakmai ellentétek megoldásai és egyéb kérdések terén –, amelyek az egyes szamizdatok, programokat tartalmazó nyilatkozatok, kiáltványok, nyílt levelek, valamint a Szovjetunióban önállóan megjelentetett kollektív vagy egyéni petíciók mögött állnak.¹⁵

A szerző nélküli underground vitázó irodalom hitelessége azonban gyakran meglehetősen kétséges. Oroszországban nagy hagyománnyal bírnak a megtévesztő összeesküvések és ellen-összeesküvések földalatti rezsimmelenes szervezetek és a titkosrendőrség körében egyaránt – mind a Zubatov-, mind pedig az Andropov-féle¹⁶ –, éppen ezért nemcsak a Hruscsov-memoárok¹⁷ hitelességét kell megkérdőjelezni,

¹³ A kortárs szovjet szépirodalmi művek „politikai tartalmának” megfigyeltével próbálkoznak az alábbi gyűjtemények és esszék: *The Soviet Cultural Scene 1956–1957*. Eds. Lichtheim, George – Laqueur, Walter. New York 1958; *The Year of Protest 1956*. Eds. McLean, Hugh – Vickery, Walter N. New York: Greenwood Press, 1961; *Dissonant Voices in Soviet Literature*. Eds. Blake, Patricia – Hayward, Max. New York: Pantheon Books, 1962; *Half-Way to the Moon: New Writings from Russia*. Eds. Blake, Patricia – Hayward, Max. New York: Doubleday, 1964; *Khurshev and the Arts*. Eds. Johnson, Priscilla – Labeledz, Leopold. Cambridge: MIT Press, 1965; *On Trial. The Soviet State versus Abram Tetz and Nikolai Arzhak*. Ed. Hayward, Max New York: Harper & Row, 1966; *Russia's Other Writers*. Ed. Scammel, Michael. London: Praeger, 1970; *For Freedom: Theirs or Ours*. Ed. Savis-Poynter, R. G. New York: Panther, 1969.

¹⁴ Vö. Medvedev: *The Rise and Fall of T. D. Lysenko*.

¹⁵ Peter Reddawaynek az *Uncensored Russia* című munkához írt szerkesztői megjegyzései nagyon sokat segítettek több szerző, politikus és szamizdatalkotó munkájának bizonyos, korábban ismeretlen részleteinek feltárásában. Ugyancsak hasznosnak bizonyultak a Szabadság Rádió Kutatási Részlegének *Hronyika Tekuscih Szobitii* (Aktuális események krónikája, továbbiakban *Hronyika*) egyes adáshoz mellékelt életrajzi jegyzékei. Alaposabb ellenőrzés után természetesen lehetséges, hogy más források is meg tudják erősíteni ezekben a különböző jegyzékekben szereplő egyének személyazonosságát és élettörténetét. Lásd SDS, X, különösen az 1–24-es számok, illetve: *Materiali Samizdata* (Samizdat Materials) (Radio Liberty) adás: No. 26/72 (1972. július 10.) *Hronyika* No. 34/72 (1972. augusztus 18.), No. 26 és No. 47/12 (1972. december 6.), valamint No. 27. A szamizdat jelenségről szóló és különösen a *Hronyikát* érintő, információgazdag a *The Future of Samizdat: Significance and Prospects* című 1971-es londoni konferencia anyaga. Lásd még Dewhirst, Martin – Farrel, Robert: *Soviet Censorship*. Metuchen, N. J.: Scarecrow Press, 1973.

¹⁶ E kérdéssel foglalkozik Brzezinski, Zbigniew – Huntington, Samuel P.: *Political Power, USA/USSR*. New York: Penguin Books, 1964, 111. Lásd még Pospelovsky, D.: *The Zubatov Experiment and Its Relevance to Today's Soviet Union*, amely a Northeast Chapter of American Association for the Advanced Slavic Studies 1971. május 5-én megrendezett találkozájára készült. Ezenkívül lásd még KGB Samizdat. RFE Research, Communist Area, 1015 (1972. május 18.).

¹⁷ A Hruscsov-memoárok hitelességével kapcsolatos két ellentétes véleményt lásd Kennan, George F.: *Khrushchev Remembers. The New York Review of Books*, 16. (1971. február 25.), 3–4 és Zorza, Victor: *The Khrushchev Memoirs. The Manchester Guardian Weekly*, 104. (1971. február 6.), 11–13.

hanem számos olyan aláíratlan, illetve néhány szignóval ellátott szamizdat szöveget is, amelyeket a rokonszenvező orosz emigráns sajtó és az orosz másként gondolkodók nyugati pártfogói is valódi dokumentumként fogadtak el. Ugyanakkor egy-egy adott szamizdat intellektuális minőségéről és általános reprezentativitásáról ítéletet alkotva azt a lehetőséget sem szabad leértékelnünk, hogy a szamizdatok szerzői közül néhányan talán az ellenséges környezet pszichés nyomásának engedve megtörték alkotás közben, és *nem* voltak szellemi képességeik teljes birtokában.

A politikai másként gondolkodás jelenségét számos olyan módszertani és tényleges többértelműség lengi körül, amelyek határozott akadályokat gördítenek a szovjet politika e területének vizsgálata elé. A másként gondolkodás rezsimre és annak politikájára gyakorolt befolyásoló hatásának túlbecsülésével kapcsolatban is óvatosságnak kell lennünk. Ugyancsak fokozott körültekintéssel kell levonni a következtetéseket a gyorsan végbemenő változásokról egy olyan országban, amelyben a világ egyik legstabilabb és legtartósabb állami bürokráciája működik. Azt a kormányzatot, amelyben egy miniszter 31 éven keresztül három pártvezetőt és hat miniszterelnököt szolgált ki ugyanazon a poszton, sok mindennek lehetne nevezni, instabillnak vagy gyengének azonban aligha.¹⁸ Ezt ugyanígy az is alátámasztja, hogy bármiféle olyan alapreformok előirányozását célzó kezdeményezést, amely az uralkodó pártelit szintjéről indul ki, először kötelezően meg kell vitatni a párton belüli, valamint a különböző, magas jelentőségű szervezetek figyelemre méltóan idős tagjaival is. Jerry Hough *The Soviet System – Petrification or Pluralism? (A szovjet rendszer: megkövesedés vagy pluralizmus?)* című tanulmányában kifejti, hogy 1965 és 1971 között az SZKP történetének korábbi időszakaitól eltérően, a Politikai Bizottság tagságának összetétele lényegében ugyanolyan maradt, valamint a Központi Bizottságé is csak kismértékben változott ezekben az években.¹⁹ A kérdés tehát az, hogy vajon ezeket a csekély átalakulásokat vagy „eseménytelenségeket” a megkövesedés jeleként, az intézményrendszer elöregedésének tüneteiként, a hatalmas politikai erő hanyatlásának manifesztációjaként, vagy netán e problémák együttes jeleként kell-e tekintenünk?

A fentiek alapján a Szovjetunióban a hatalom és a politikai másként gondolkodás interakcióját úgy kell értelmezni, hogy az nem valamilyen politikai vákuumban nyilvánul meg, hanem egy, még alapjaiban sztálinista intézményi keretrendszerben, amely a szovjet „csendes többségen” alapuló konzervatív neonacionalista konszenzuson nyugszik, a kommunista pártbürokrácia pedig hatékonyan működ-teti, valamint biztos kézzel manipulálja.

¹⁸ Szamuely Tibor hozzászólása a *Five Years After Khrushchev* című konferencián: vö. *Survey*, 72. (1969/Summer), 61

¹⁹ Hough, Jerry F.: *The Soviet System: Petrification or Pluralism. Problems of Communism*, 22. (1972. March–April), 25–45. Lásd még Stewart, Philip D.: *Towards More Adequate Models of Elite Mobility in Communist Politics* című előadását az International Studies Association 1972. március 17-én Dallasban megrendezett konferenciáján.

Tanulmányom alapvető tézise szerint az 1950-es évek közepe óta két jelentős trend munkálkodik a szovjet politikában. Az első az intézményi entrópia, a marxista–leninista–sztálinista ideológiáknak a modernizáció doktrínájának jegyében való elsorvasztása, illetve a politika szocializációjának és a legitimáció építésének érdekében hatásos eszközként való felhasználása határozza meg. A másik tendenciát a politikai döntéshozatal és adminisztrációs folyamatok egyes területein megjelenő kezdetleges pluralizmus nyomai jellemzik. Ezt a folyamatot a csúcs-on a politikai stabilitás, alul pedig a belső politikai reformmozgalmak megjelenése fémjelzi. Az utóbbiak a kulturális, tudományos és kulcsfontosságú fejlődéssel kapcsolatban álló liberális elithez kapcsolódnak, hogy ezzel ellensúlyozzák az általuk a szovjet rendszer hanyatlásának vagy degenerációjának érzékelt folyamatok okait és jelenségeit, illetve akadályozzák meg a sztálinizmus visszatérésének fenyegetését.

Az autoritás és legitimitás felől értelmezve elméletünk szerint a szovjet polgárok nagy többségének a szemében 1953 óta fokozatosan növekszik a rezsim politikai legitimációja. Ez az alulról kiinduló támogatás a párt és a kormányzat által pártfogolt, társadalmilag széleskörűen elfogadott intézkedésekre épül. Például a gazdasági ellenőrzés lazításával az életszínvonal, a lakhatás, a jólét és az oktatás egyaránt fejlődött; a sztálinista terror ideológiailag legkifogásolhatóbb aspektusait kiküszöbölték; illetve a szovjet polgárok életében tapasztalható erőteljes állami beavatkozás is mérséklődött. Másfelől, ahogy a rezsim hatalma növekedett, ezzel párhuzamosan politikai legitimációját illetően is javulás következett be, még a kortárs szovjet másként gondolkodók mozgalma társadalmi bázisát alkotó politikai csoportok szemében is.

A továbbiakban elméletem igazolásaként a következő bizonyítékokat vonultam fel: (1) rövid leírást a háború utáni másként gondolkodó mozgalom szovjetunióbeli eredetéről és fejlődéséről; (2) elemzést az ideológiákról, valamint ezek meghatározott helyzetéről a szovjet másként gondolkodók három fő csoportján belül; (3) tapogatózó becslést a szovjet politikai disszidentek politikaformálásra gyakorolt befolyásának (vagyis e csoportok javaslainak a felső szintű döntéshozók számára pozitív, felhasználható inputként megjelenő) potenciájáról; (4) összegző hipotézist a másként gondolkodók helyzetével kapcsolatban a kortárs szovjet politika átalakított sémájában.

Az ellenzék és a másként gondolkodók

Sztálin halálát, valamint a terrornak a mindennapi életből való eltűnését követően a legitimációs hatalmi vákuum hatására négy eltérő politikai orientációjú csoport fejlődött ki a szovjet polgárság körében: a háború után született tanult fiatal nők és

férfiak generációja; a sztálini tisztogatások közelmúltban szabadult – és még nem feltétlenül rehabilitált – túlélői; a kulturális és technokrata értelmiségiek; valamint bizonyos nemzetiségi kisebbségek tagjai, akik szibériai száműzetésben vészelték át a sztálini népiertást. E csoportok szemszögéből nézve nehéz definiálni az említett vákuum természetét, de mégis biztosnak tűnik, hogy a személyi kultusz fizikai és pszichés áldozatai közül sokan bűnösnek, illegitimnek tekintették a sztálinizmust, és egy racionális és kiszámítható hatalmi rendszer után sóvárogtak, amelyet a „szocialista jogszerűség”, valamint a (meglehetősen homályosan értelmezhető) „leninista pártélet szabályainak” helyreállításán keresztül tartottak megvalósíthatónak.

Az 1950-es évek közepén ijesztően kevés esélye látszott annak, hogy a szovjet államvezetést és politikai döntéshozatalt érintő bármiféle szerkezeti átalakítást véghez lehessen vinni. Ennek egyik oka, hogy az SZKP vezetése bizalmatlanul szemlélte a valószínűsíthető következményeket (mivel szembesülhettek az 1956-os irányíthatatlan és helytelenül gyors desztalinizáció magyar és lengyel eseményeinek tapasztalataival). Emellett pedig a pártbürokrácia is vonakodott attól, hogy a szovjet nép szemei előtt a minimálisnál nagyobb mértékben csökkentse a kommunista párt hatalmát. Ezt az attitűdöt tovább erősítette, hogy a nép láthatóan valódi politikai szabadságot, szigorú törvényességet és jobb életkörülményeket szeretett volna elérni, ám ezek az elvárások ekkoriban jóval meghaladták a szovjet államvezetés és gazdaság kapacitásait. A poszttotalitárius szovjet társadalom nem volt és most sincs felkészülve arra, hogy a status quohoz képest alapvető változásokat támogasson – persze az SZKP XX. kongresszusán előirányzott, majd Hruscsov reformjai keretében 1957 és 1963 között végrehajtottakon kívül.

A szovjet rendszert, illetve annak több jelentős aspektusát a poszttotalitárius szovjet társadalom két szegmense is illegitimnek bélyegezte, méghozzá az iskolázott ifjúság és azok az elidegenedett értelmiségiek, akik a rendszer értékeihez viszonyítva tökéletlenül szocializálódtak, és akiknek a korábbi, a rendszer legitimációjába vetett idealista elkötelezettségét Hruscsov titkos beszédével, az újonnan kialakuló szovjet–kínai szembenállás okozta ideológiai traumával, valamint az 1968-as csehszlovákiai intervencióval teljesen összeválták. A sztálinizmus korábbi áldozatainak a kellőnél jobban érzékenyvé váltak a rendszer még észlelhető sztálinista vonásaira, és alapos okuk volt kételkedni abban, hogy Hruscsov nyílt és elkötelezett módon számottevő liberalizációs programot propagálna.²⁰

²⁰ Az értelmiségi hozzáállás fejlődésével, a hatalom legitimálásával és a sztálinizmussal kapcsolatban lásd Volny, K.: *Intelligentsia i demokraticheskoe dvizhenie*. (1970) In: *SDS*, XI, AS, 607; és Medvedev: *De la démocratie socialiste*. 346–357.

Jobban megértjük, hogy e csoportok tagjainak kritikus helyzete miféle speciális jelentéssel bír, ha tisztázzuk az ellenzék és a „másként gondolkodás”²¹ közötti különbséget, mivel szovjet kontextusban ezek a fogalmak eltérő értelemmel bírnak.

Tanulmányunk céljainak világosabbá tétele érdekében megvizsgáljuk, hogy az ellenzékieknek, illetve a másként gondolkodóknak vannak-e az uralkodó elit szempontjából kritikus programjai és platformjai a Szovjetunióban. Mindkettőjükre jellemző, hogy a legitimáció mértékét tekintve hajlamosak elégtelennek elismerni saját hatalmukat, és követelni, hogy a hivatalnokok általános és specifikus politikai változtatásokat hajtsanak végre. Azonban az ellenzéki magatartásnak – vagyis a hatalom jelenleg még el nem foglalt pozícióiban lévőnek (mivel ha ezek már elfoglaltak lennének, a párton belüli frakcióharcnak, nem pedig ellenzéki tevékenységnek neveznék) – rendelkeznie kell „a hatalom akarásával”, valamint fel kell készülnie, hogy saját meggyőződései alapján cselekedjen, függetlenül attól, hogy az efféle meggyőződések vagy cselekedetek összeegyeztethetőek-e a pártvezetés által hasonló konfrontációk esetén hagyományosan védelmezett törvényes és törvénytelen normákkal, illetve gyakorlatokkal.

Az ellenzék és a másként gondolkodók közötti különbséget illusztrálандó mindössze a Kína által támogatott összeesküvői szerveződésekre kell gondolnunk. Ez az SZKP apparátusán, az államigazgatáson, a hadseregen és a rendőri szerveken belül működő csoport megrögzött sztálinistákból áll, és ellenzéki politikai programjának eredendően tartalmaznia kell a minden áron kiobbantandó forradalmat, vagyis az SZKP hivatali vezetésének erőszakos megdöntését, helyette pedig egy új irányító szerv alapítását.²² Egy, a hadsereg által támogatott „bonapartista” katonai puccs is ebbe a kategóriába esne, akárcsak egy szeparatista mozgalom, amelyet a nemzeti-iségi kisebbségek jelentős része (például az ukránok) is széles körben támogatna.

²¹ Barghoorn a következőképp definiálja az ellenzéket: „A hivatalos nézőponttól eltérő olyan nem kívánatos politikai célok kitartó érdekképviselete, amelyek valamelyest különböznek az SZKP legfelső domináns irányító vagy döntéshozó csoportjainak direktíváitól, vagy teljesen ellentmondanak azoknak.” Vö. Barghoorn, Frederick C.: *Soviet Political Doctrine and the Problem of Opposition*. *Bucknell Review*, 12. (1964. May), 1–29. Skilling szerint a kelet-európai kommunista rendszerekben négyféle különböző ellenzéktípust tudunk megkülönböztetni: az integrálódót, a funkcionálist, a fundamentalistát és a specifikust. Skilling, H. Gordon: *Background to the Study Opposition in Communist Eastern Europe*. *Government and Opposition*, 3. (1968/Summer), 237–239. Lásd még Scott, D. J. R.: *Resistance and Opposition*. *Survey*, 64. (1967. July), 35–40; *Conquest: Russia After Khrushchev* – különösen a 7. fejezet: *The Logic of Faction*. 68–76; és Barghoorn, Frederick C.: *The General Pattern of Soviet Dissent*. In: *Dissent in the Soviet Union*. 1–3.

²² A Szovjetunió ilyen jellegű radikális megváltoztatására irányuló lépéseket tett és igényeket fogalmazott meg a Kína által támogatott „Harcosok tanácsa a marxista-leninista párt újjáalakításáért a Szovjetunióban” elnevezésű szervezet is. Vö. *Hung Ch’i*, 1 (1969); *Peking Review*, 21. (1968. május 17.) és 43. (1968. október 25.) – újra kiadva: *Studies in Comparative Communism*, 2. (1969. January), 125–134.

A másként gondolkodókat tekintve, amennyire a rendelkezésünkre álló dokumentumokból sejthető, nincs bizonyíték a *közvetlenül* hatalomra törekvő szándékra.²³ Az ideológiai pozíciókra vonatkozó részletesebb elemzésből kikövetkeztethető lenne, valamint a meglevő publikált és hozzáférhető szamizdatirodalom is alátámasztaná, hogy a szovjet másként gondolkodók között két alapvető intellektuális tendencia uralkodik. Ezeket a „racionalitás egymással versengő koncepcióinak” kifejeződéseként szemléltethetjük,²⁴ amelyeket „kritizálásra, figyelmeztetésre, meggyőzésre” használnak fel, annak a reményében, hogy az állami szervek figyelmébe veszik majd őket.²⁵ Emellett a morális és az etikai érték egymással versengő koncepcióinak is tekinthetjük őket, amelyekkel a másként gondolkodók reményei szerint reszocializálják a lakosság és az elit arra legfogékonyabb szegmenseit (különösen a fiatalokat és az értelmiségieket), hogy ezáltal kíséreljék meg aláásni a rezsim etikai, vallási, kulturális és filozófiai területeken érvényesülő hatalmát.

E két tendencia kombinációja alapján a kortárs szovjet politikában a másként gondolkodás úgy definiálható, mint kulturális feltételekhez kötött politikai reformmozgalom, amely a poszttotalitárius kommunista pártvezetés érzékelhető illegitimitásának, valamint a tekintélyelvű uralom autoriter dominanciába²⁶ való áthajlásának megjavítására, illetve teljes felszámolására törekszik a (1) strukturális, adminisztratív és politikai reformokon; (2) az ideológiai tisztuláson és kulturális modernizáción; valamint (3) a politikai irányelvek és fejlődési vonalak terén a tudományosan nem igazolható normatív elemek empirikus (vagyis nem ideológiai alapú) kritériumokra való kicserélésével.

E meghatározás különböző összetevőiben lezajló változásokat szemléltetendő, megpróbáljuk bemutatni, hogy legalább két jól körülhatárolható tendencia figyelhető meg a kortárs másként gondolkodók köreiben. Emellett rávilágítunk majd, hogy mindkettő kulturálisan meghatározott, méghozzá az orosz értelmiségnek a politika hatalommal hagyományos magatartásban és viselkedésben gyökeredzik. Harmadrészt pedig, látni fogjuk, hogy a reformmozgalom által kijelölt három cél valójában a másként gondolkodók által követelt célokhoz illeszkedik.

²³ A másként gondolkodók törekvéseinek ilyen jellegű jellemzése ezáltal kizárja a fogalomból azokat az illegális mozgalmakat, amelyek a rezsim erőszakos megdöntésére törekcsenek.

²⁴ Vö. Meyer: i. m. 105.

²⁵ Leonard Schapirót idézi Skilling: i. m. 300, 4. n.

²⁶ Az „autoriter dominancia” alatt „két vagy több szereplő egyenlőtlen kapcsolatát értjük, amely a kommunikáció megkérdőjelezés nélküli elfogadásával vagy valamely szereplő által hozott döntések betartásával meghatározható, ezt a kapcsolatot pedig minden szereplő *legitim*nek tekinti. Meyer: i. m. 84 (kiemelés tőlem – T. R.).

Másként gondolkodás: a fejlődés szakaszai

A másként gondolkodás háború utáni történetét a Szovjetunióban talán négy szakaszra lehetne osztani. Az első a „felforgató-militáns” korszak 1946 és 1954 között, a második a „politikai ellenkultúra” periódusa 1956 és 1964 között, a harmadik a „nemzeti mozgalom” fázisa 1965-től 1971 elejéig, végül pedig az 1971 végén kezdődő „csökkentés és polarizáció” szakasza. Mivel főként az utolsó kettőre kívánnunk összpontosítani, így elegendőnek tűnik, ha ebben a részben csupán röviden foglaljuk össze a megelőző időszakok fontosabb eseményeit.

Az első, vagyis az 1946-tól 1953-ig tartó „felforgató-militáns” szakaszt a központi hatalom és a nemzetiségi aktivisták között Ukrajnában és a balti államokban kibontakozó konfrontációk jellemzik (amelyek időnként nyílt gerillaháborúig és nagyszabású katonai műveletekig fokozódtak), valamint a radikális baloldaliak és valószínű ellenzéki csoportok tevékenysége a fontosabb szovjet városokban és a szibériai koncentrációs táborokban.²⁷ A „Lenin-csoport” (1946–1948), a „Dolgozók Ellenzéke” (1947), a Vorkutában a Vörös Hadsereg törvénytelenül letartóztatott tisztjeiből álló „Észak-Oroszország Demokratikus Mozgalma” (1947), valamint a Moszkvai Egyetem hallgatói által alapított, a kommunista párt szovjet társadalombeli vezető pozícióját védő *Isztina Truda Lenina* csoportja (1948) a lenini normákhoz való visszatérést propagálták, valamint a párton belüli ellenzék jogainak helyreállítását követelték. Utóbbi némiképp paradox törekvésnek számított, hiszen e jogokat éppen Lenin vonta meg ideológiai jogelődjeiktől a kommunista párt X. kongresszusán 1921-ben. Az ilyesféle munkatábori tanulókörök tagjai, akik hevesen ellemeztek az őket rabságba küldő rezsim törekvéseit, saját céljaikra nagymértékben kihasználták a tábori könyvtárak olykor kiváló iratállományát.²⁸

Az ideológiai spektrum másik végén bizonyos tekintetben Sztálin radikális ortodox ellenzékével kiegészítve találjuk meg a vallásos másként gondolkodókat, akik a bebörtönzött vallási kisebbségei és fundamentalista szekták tagjai közül kerültek ki. Az utóbbiak, legfőképpen a „monaszki” („szerzetesek”), vagyis a keresztény utópista kommunizmus szószólói, újfajta módszereket fejlesztettek az erőszakmentes ellenállásra, és valódi sikereket könyvelhettek el a hírhedten törvénytelen munkatábori személyzettel és NKVD-tisztviselőkkel szemben.²⁹ Tiszteletet parancsoló viselkedésük, valamint az, hogy ragaszkodtak a hatalom legitimációjának morális kritériumok alapján történő megítéléséhez, fontos példát mutatott minden munkatáborban sínylődő számára – a marxistáknak, a hívőknek, a fiataloknak és az öregeknek

²⁷ A fenti gondolatmenet forrása: *Samizdat I. La voix de l'opposition communiste en U.R.S.S.* Paris: Seuil, 1969, 25–32.

²⁸ Marchenko: i. m. 256skk.

²⁹ *Samizdat I.*, 108–111.

stb. egyaránt. Ezek a hajdani rabok pár évvel későbbi szabadulásuk után időnként előnyt kovácsoltak abból, hogy relatív immunitást élvezhettek az újraletartóztatás veszélye alól, valamint a hasonló módszereket és kritériumokat alkalmazták, hogy a folyton vonakodó és gyakran nyíltan ellenséges hatóságoknál rehabilitációs ügyüket napirenden tartásák.³⁰

A háború utáni másként gondolkodás második periódusa – vagyis a „politikai ellenkultúra” szakasza – röviddel az SZKP XX. kongresszusa után kezdődött meg 1956-ban, és néhány megszakítástól eltekintve egészen Julij Danyiel és Andrej Szinyavszkij 1965-ös őszi letartóztatásig tartott. Ezt az időszakot a másként gondolkodók rajongótáborának kiszélesedése fémjelzi, főleg az egyetemi hallgatók és fiatal értelmiségiek körében, valamint olyan új irodalmi kulturális hősök felbukkanása figyelhető meg ekkoriban, akik személyes példaképekként alkotói és politikai tevékenységükkel egyaránt felvillanyozták a fiatal generációt, ők pedig ennek hatására a rezsimnek és hivatalos ideológiájának címezve megfogalmazták saját, gyakran nagymértékben átpolitizált ellenzéki politikai programjukat.

A következő részlet Vlagyimir Oszipovtól, egy fiatal Komszomol-tisztségviselőtől származik, aki később egy másként gondolkodó egyetemista csoport szervezője lett, és az 1960-as végén a konzervatív, nacionalista-szlavofil underground újságnak, a *Vecsének* a szerkesztőjeként tevékenykedett. Az alábbiakban saját és kortársai véleményét fejt ki Hruscsov „titkos”, Sztálinnal kapcsolatos beszédéről:

„Megbukott az az ember, aki oly mértékben testesítette meg a fennálló rendszert és ideológiát, hogy az olyasféle nagy szavak, mint a »szovjethatalom« vagy »Sztálin« szinte már egymás szinonimáinak tündtek. Mi mindnyájan, a későbbi lázadók, fiatalságunk hajnalán fanatikus sztálinisták voltunk (és) igazi ájtatos szenvedéllyel hittünk benne. (...)»

Hruscsov beszéde és a XX. kongresszus szétrombolta a hitünket, és kitépte annak igazi magját, Joszif Sztálint, akit az elmúlt két és fél évtizedben ilyennek állított be a propaganda. A régi kommunistáknak könnyebb volt: számukra nem Sztálin számított annak a szögnek, amelyen az egész szocializmus lógott. A megszállottak teljes gyűlöletének erejével támadtuk meg a mi »vérfarkasunkat«.³¹

Az 1956-os lengyel októberi forradalom, valamint a magyar forradalom eseményei mély benyomást tettek a leningrádi és moszkvai egyetemi hallgatókra, kétez-

ren közülünk fegyelmiben részesültek, illetve Moszkvában el is bocsátották néhányukat az egyetemről. Ezen hirtelen radikalizálódott hallgatók között legalább hét politikai-irodalmi csoport is megalakult, és egy kivétellel mind bocsátott ki saját szamizdat folyóiratot.³² Egy másik beszámoló szerint a pártellenes aktivizmus a „valódi marxista-leninista” ideológiák ösztönzésére nem csak az egyetemi hallgatók csoportjára korlátozódott. Ez a forrás „több tucat” csoportosulásról beszélt, amelyek közül a legprominensebbek a következők voltak: „a Molosztov által vezetett leningrádi Filozófiai Tanszék, a Pimenov-csoport Leningrádban, illetve más kisebb sejtekkel együtt más egyetemi központokból, a Krasznopcevec–Hajbulin–Rendel csoport a Moszkvai Egyetemen, Polenov moszkvai jobboldali-nacionalista-bolshevik csoportja, a Trofimov által vezetett Leninista Forradalmárok Uniója, a Moszkvai és a Leningrádi Egyetem fő csoportosulásaival, valamint a kisebb tartományi egyetemek egyes szárnyai”.³³

Bár a hivatalos szervek diákaktivistákat illető könyörtelen elnyomása ideiglenesen sikeresen némította el a szemben álló hangokat a fiatalság körében, a Borisz Paszternak-ügy együttes hatásai, valamint az illegálisan publikált és körbejáró antisztálinista írások növekvő száma az 1960-as évek elején az ifjúsági mozgalmak újjáéledéséhez vezettek.³⁴

Joszif Brodskij, Jurij Galanszkov, Alekszandr Ginzburg, Viktor Hausztov, Vlagyimir Bukovszkij, Jevgenyij Kusev, Vagyim Delaunay, Natalja Gorbanyevszkaja és Olga Iofe releváns bírósági tanúvallomásaiból, valamint Pavel Litvinov és a rendőrségi hatóságok közötti nyilvánosságra hozott beszélgetések alapján feltételezhetjük, hogy kulturális preferenciáikat és politikai szemléletmódjukat három faktor határozta meg.³⁵

Először is a szovjet történelem „büntelen” generációjaként tekintettek magukra. Ebből adódóan kifejezetten elutasítottak bármilyen morális felelősséget a rezsim szovjet nép ellen elkövetett múltbéli bűneivel kapcsolatban, valamint az idősebb generáció morális gyávasága miatt, amiért azok nem álltak ki a sztálinista igazságtalanságok ellen.

Másodsorban a rezsim mobilizációs lendületének csökkenésével annyi más szovjet fiatalhoz hasonlóan, ha nem is lehetetlennek, de nehéznek találták az azonosulást a párt vagy az államigazgatás kiöregedett résztvevői által felkínált, intellektuálisan

³⁰ Billington szerint különösképpen a fiatalok körében az értelmiségi közösségeken belül a korábbi fogvatartottak közül sokakat „szentként”, „a múlt még tisztességes emlékeiként” és „hatalmas erkölcsi tekintéllyel bíró személyként” tisztelték. Vö. Billington, James H.: Beneath the Panoply of Power, the Intelligentsia Hits at the Old Order. *Life* (1967. november. 10), 70skk.

³¹ Oszipov, Vlagyimir: Ploscsad' Majakovszkogo, stat'ia 70. In: Szamizdat. *Grani*, 80. (1971. Sept.), valamint SDS, VII, AS, 527 – idézi: Pospelovsky, D.: Some Aspects of the History and Ideational Development of the Dissent Movement in the Post-Stalin Soviet Union, 4, 6. – az előadás a William Jewell College-ban Libertyben 1972. november 17-én tartott Szláv tudományok 11. központi konferenciáján hangzott el.

³² *Szamizdat I.*, 38skk.

³³ Ez az információ Telnikov (1972. március 28.) és Krivoshein (1972. június 2.) publikálatlan feljegyzései alapján vált hozzáférhetővé. Idézi: Pospelivsky: i. m. 8.

³⁴ Ezen időszak eseményeiről szóló tömör elemzésért lásd Conquest, Robert: *Courage of Genius: The Pasternak Affair*. Philadelphia: Collins and Harvill Press, 1961.

³⁵ Vö. The Trial Josif Brodsky: A Transcript. *New Leader*, 47. (1964. augusztus. 31.); *L'affaire Guinzbourg-Galanskov*; Reddaway: *The Trial of the Four*; Pavel Litvinov levele a *The New York Times* 1967. december 27-i számában; *Hronyika*, 15. (1971. augusztus 30.). In: SDS, XI, AS, 415. Lásd még Yakir, Pyotr: *A Childhood in Prison*. London: Macmillan, 1972.

nem túl lelkesítő, érzelmileg sekélyes és bürokratikus úton kezdeményezett fejlődési és politikai feladatokkal.

Harmadrészt az általuk morálisan elfogadhatatlan családi és politikai környezetből elidegenedett fiatal generáció intellektuális beteljesülést és politikai irányítást várt el azoktól, akiket nem szennyeztek be a múlt bűnei.³⁶ Korosztályuk kulturális hősei pedig, akik közül sokakat hasonló motivációk vezéreltek, elfogadták az új szerepüket, és a művészi szabadságra, morális integritásra és generációs célokra törekvő szószólók lettek. Azonban egy olyan autoritárius politikai rendszerben, mint amilyen a Szovjetunióé, az irodalom hőseinek korlátozott lehetősége és kevés ösztönző ereje van arra, hogy a fiatal generációhoz tartozó közös politikai érdeklődésű emberek kulturálisan meghatározó, politikailag viszont erőtlen csoportjának a vezető képviselői legyenek. Habár az ilyen körülmények közepette talán egy non-konformista közvetett politikai befolyása növekedne, azt csak a publikum felé tett olyan, az adott személy számára hátrányos megnyilvánulásai biztosíthatnák, mint amilyen a hivatalos tiltás, a lehetséges letartóztatás, a zárt tárgyalás, a börtön vagy a munkatábori fogság. A politikailag meggondolatlan viselkedés során számolni kellett ezekkel a kockázatokkal, így ennek következtében mindez sokakat – akik alapvetően másként gondolkodók lettek volna – arra kényszerítette, hogy tartózkodjanak a követőik elvárásainak teljes körű kielégítésétől.

1964 nyarán a jugoszláv író, Mihajlo Mihajlov olyan szovjet liberális értelmiségi gondolkodókkal készített interjút, mint például Bella Ahmandulina, Ilja Ehrenburg és Vlagyimir Tyendrakov. Úgy látta, meglehetősen vonakodnak feltérképezni a politikailag releváns irodalom, valamint az alkotói tevékenység megengedhető és tiltott területei között húzódó „szürke” zónát.³⁷

³⁶ A lojalitás annak tradicionális hatalmi megtestesítőiről (a politikai vezetők vagy maga a család) a kulturális élharcosokra való átruházásának folyamata természetesen jóval összetettebb jelenség, hogy egy rövid magyarázattal lehessen jellemezni. Anthony Wallace *Principle of Conservation of Cognitive Structure* című műve háromlépcsős magyarázatot kínál a hatalmi eróziót illetően: „(1) Az egyén nem mond le bármiféle, a valósággal bármekkora részben összefüggő sajátos elgondolásról, (...) még akkor sem, ha pillanatnyi hasztalanságának bizonyítékával szembesül, anélkül, hogy bármilyen lehetőséget kapott volna egy új, egy saját elképzelést létrehozni annak a zavarnak az elhárítására (...), amelynek az érvénytelen elgondolás funkcionálisan nem feltétlenül szükséges része; (2) (...) Az egyén és a nyilvánvaló hasztalanság okozta zavar közötti konfrontáció kezdetén egyfajta szorongást elutasító szindróma jelenik meg, ez válaszreakció pedig hosszabb ideig folytatódhat. (3) (...) az egyénnek könnyebb felhagyni egy bizonyos elképzeléssel, amennyiben már felkínálták számára annak helyettesítési lehetőségeit, vagyis már felvázolásra kerültek az új gondolatmenetek”. Vö. Wallace, Anthony F. C.: *Culture and Personality*. New York: Random House, 1961, 161. Lásd még Kosa, John: *Two Generations of Soviet Man*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1962, 185–197.

³⁷ Mihajlov, Mihajlo: *Moscow Summer*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1965. Más jellegű, optimista értelmezés lásd Fainsod, Merle: *The Role of the Intellectual in the Soviet Union*. In: *The Intellectual in Politics*. Ed. McDonald, H. Malcolm. Austin: University of Texas Press, 1966, 74–89.

Ezek a nemzetközileg ismert és társadalmilag kiemelkedő lázadókon kívül másoknak is megvolt a bátorsága, hogy áttörjék a hivatalosan elfogadott liberális féligazságokat, amelyek az irodalmi *lakerovka* (oroszul: lakkozás) új formái lettek. Így a következményekkel nem törődve a szovjet társadalom alapvető egzisztenciális problémáira kérdeztek rá. Ilyen volt például Alekszandr Ginzburg underground irodalmi folyóiratának, a *Szintakszis* (1959) számos közreműködője, a moszkvai egyetemi hallgató, Vlagyimir Oszipov, a *Spiral* (1960) írója és Jurij Galanszkov, a *Fenyiksz 61* (1962) szerzője, valamint Joszif Brodskij, Julij Danyiel, Andrej Sinyavszkij, Alekszandr Solzsenyicin és másként gondolkodó írók egész tömege, akik, egészében véve, ha nem is feltétlenül számítottak legjobb művészeknek, de a legtöbben bizonyosan a szovjet társadalom leghűségesebb és intellektuálisan sokkal konzisztensebb krónikásai voltak – a moszkvai és leningrádi irodalmi szervezetekben tevékenykedő, politikailag sokkal jobb kapcsolatokkal rendelkező felebarátaikkal ellentétben.³⁸

Mindemellett az igazságtalanság ellen való felszólalás és a csendben maradás közötti dilemma sokkal összetettebb, mint ahogy a fentebbi elemzésből kikövetkeztethető. Mihajlov *Miért hallgatunk?* című esszéje figyelemre méltó magyarázattal szolgál erre a kérdésre:

„Az a szocialista értelmiségi, aki szabadon megmutatkozik a nyugati nyilvánosság előtt, valahogy kezdi árulónak érezni magát. Meg vagyok győződve róla, hogy ezt az érzést már azok az írók is megtapasztalták, akik a szokatlan körülményeknek köszönhetően sikeresen mondták ki a társadalmukkal kapcsolatos igazságot a saját országukban. Paszternak, Dugyincev és Solzsenyicin is érezték ezt a kínos benyomást. A hűtlenség efféle érzete sokkal erőteljesebben kényszerít a szabad ki nyilatkoztatás elfojtásában, mint azoktól a megtorlásoktól való félelem, amelyeknek a szocialista értelmiségiek alávetik magukat. A szocializmus bírálata nemcsak a szocialista államok ellen, illetve maga a szocializmus ellen használható fegyverként, hanem mindazokért is, akik szintén elnyomásban, szegénységben élnek és radikális előítéleteket kell elszenvedniük a nyugati világban. Így mi, a szocialista társadalmak értelmiségije néha úgy érezzük magunkat, mint az árulók – saját országunk elárulói, illetve mindazok elárulói, akik a kapitalista társadalmakban is a szabadságért küzdenek. Ez az oka annak, hogy a nagy többségünk nem szólal fel.”³⁹

³⁸ A *Szintakszis* 1–3 szövege újra kiadva: Grani, 58. (1965), 97–193. A *Fenyiksz 61* szövege pedig Grani, 52. (1962), 86–190.

³⁹ Mihajlov, Mihajlo: *Russian Themes*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1968, 329–330.

A problémás területek és a követelések

A másként gondolkodás szervezett formájának harmadik, „nemzeti mozgalom” elnevezésű szakasza Andrej Szinyavszkij és Julij Danyiel letartóztatásával vette kezdetét 1965 szeptemberében. Ezen írók munkáit nyugatra csempészték, ahol Abram Terc, illetve Nyikolaj Arzsak álneven jelentették meg őket. A két másként gondolkodó a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Büntető Törvénykönyve I. szakaszának 70. cikkeje alapján ítélték el, vagyis „agitációs és propagandatevékenység végrehajtása a Szovjetunió felforgatása vagy gyengítése céljából” bűnében találták őket vétkesnek. 1966. február elején megtartották Szinyavszkij és Danyiel tárgyalását, mindkettőjüket bűnösnek nyilvánították, és öt, illetve hét év kényszermunkára ítélték őket.⁴⁰

Visszatekintve világos, hogy a tárgyalást, illetve annak körülményeit – a vádirat jellemzőit, a vádlottak magatartását, a nyilvánosság kizárását, a hatóságoknak az ügy kezeléséhez való esetlen hozzáállását stb. – a háború utáni másként gondolkodás történetének fordulópontjaként kell kezelni.⁴¹

A tárgyalás keltette tiltakozási hullám 1965 és 1971 között nemzeti szintű mozgalommá szélesedett, amelynek politikai programja és az ideológiai beállítottságai hét fontosabb irány köré csoportosultak. Ezek a következők voltak: (1) *politikai demokrácia*: a kormányzási folyamatokra és politikákra vonatkozó követelések egyfelől az unión belüli összes tagköztársaság, másfelől pedig a helyi szovjetek szintjén, valamint kritikus vélemények a külpolitika, az SZKP és annak ideológiája tekintetében; (2) *nemzetiségi jogok*: ukrán, balti és közép-ázsiai nemzetiségi követelések a politikára, kultúrára, gazdaságra és egyenlő, autonóm oktatásra vonatkozóan, petíciós követelések a sztálinizmus nemzetiségi áldozatainak teljes körű rehabilitálására; (3) *emberi jogok – szocialista jogszerűség*: követelések, nyilatkozatok, petíciók, nyílt levelek és memorandumok a hatóság civil jogsértéseire, börtönökre, büntetőtelepekre, pszichiátriai intézetekre, valamint a nők jogainak kérdéseire vonatkozóan; (4) *fejlesztési racionalitás*: követelések, ajánlatok és bíráló javaslatok a gazdaságpolitikára vonatkozóan mezőgazdasági problémák, különösen a kollektív és állami gazdaságokat illetően; az oktatáspolitikák hatékonyságára és gyakorlatára vonatkozó kérdések általános, középiskolai és egyetemi szinten; valamint az elméleti, tudományos kutatói és kísérleti területen tevékenykedők munkakörülményeivel kapcsolatos problémák; (5) *vallási önrendelkezés*: petíciók, nyílt levelek és fellebbezések az állam és az egyház kapcsolatára, a vallási üldöztetésre, a vallásos oktatásra

⁴⁰ A bírósági eljárás és a kapcsolódó további iratanyagért lásd *On Trial. The Soviet State versus Abram Tetz and Nikolai Arzhak*.

⁴¹ 1965 decembere és 1969 vége között harminc különböző fellebbezés, memorandum és tiltakozó levél látott napvilágot a Danyiel–Szinyavszkij-üggyel kapcsolatban. Ezek listázott formában megtalálhatók: *Five Years of Samizdat: A Bibliography*. Ed. Boiter, Albert. Munich: Radio Liberty, 1971, 52–53.

és a vallásos intézményekre vonatkozóan, valamint a zsidó közösség részéről érkező speciális, a szabad imádságot és akadálytalan Izraelbe jutást célzó követelések; (6) *életminőség*: kritikus nyilatkozatok, esszék, petíciók a munkaügyi politikákra, a jólétre, a lakhatási körülményekre, a közmuhszolgáltatások minőségére és hasonló problémákra vonatkozóan; (7) *alkotói szabadság*: követelések a cenzúra, a kiadások központi ellenőrzésének megszüntetésére, nagyobb autonómia kérése az irodalmi és művészi szervezeteknek.

A fogalmi egyszerűsítés kedvéért ezeket a követeléseket problémás területeknek fogjuk tekinteni,⁴² hogy egységként kezelve őket bemutassuk a kortárs szovjet politika és reformmozgalom *programadó tartalmát*. Ezáltal talán kikövetkeztethetőbb lesz, hogy milyen a fenti hét terület határfoka a másként gondolkodók által definiált rendszer illegitimitációjának egyes dimenzióira, és ha ezeket a rezsimekkel uralma alatt tartaná, várhatóan a létrejövő „kapcsolatot minden szereplő jogosnak tekintene”, így nem annyira autoritáriusnak vagy dominánsnak, sokkal inkább autoritatívna számítana.⁴³

Az 1.1. táblázat (lásd a következő oldalon) a „szovjet állampolgároknak a rendszerszintű változásokra vonatkozó javaslatai” című felmérés újrakalkulált eredményein alapszik, amelyeket a Szabadság Rádió Kutató Részlegén katalogizált első 538 samizdat dokumentum szolgált.

Az eredeti, 1971 augusztusában elkészített felmérés azt hozta eredményül, hogy a vizsgált mintában a dokumentumok több mint 50%-a (274) tartalmazott speciális követeléseket. Ezek bizonyos dokumentumok kellő figyelembevételével számos különféle igényt foglaltak magukban, amelyeket a hét problémás terület szerint osztályoztunk. A teljes samizdat irodalmat tekintve a minta rendszertelen és talán nem is teljesen reprezentatív. Emiatt a következtetések levonásával kapcsolatban az itt felsorolt egyes problémás területek rangsorolását és fontossági súlyát ez alkalommal csak tapogatózó jelleggel kell figyelembe venni. Más, a samizdat publikációk speciális kategóriáira (a petíciókra, nyílt levelekre, memorandumokra, polemikus esszékre, samizdat folyóiratbeli riportanyagokra, fontos irodalmi munkákra, történelmi, filozófiai, tudományos és más speciális kutatási területű tanulmányokra, valamint monográfiákra) fókuszáló felmérések minden bizonnyal jelentősen eltérő eredményeket produkálnának. Így a jelen felmérés csupán megközelítőleg jelzi a másként gondolkodó érdekkifejezés dokumentálható dimenzióit.

⁴² A kifejezés James N. Rosenau: *Pre-Theories and Theories of Foreign Policy* című munkájából származik. A terminus használatával kapcsolatos ellentmondást illetően Rosenau így fogalmaz: „a problémás területeket lefedő tipológiai meghatározásoknak olyannyira absztraktnak kell lenniük, hogy képesek legyenek legalább annyira körülírni a múltbeli és jövőbeli értékeket, mint a jelenbelit”. Vö. Rosenau, James N.: *Pre-Theories and Theories of Foreign Policy*. In: *Approaches to Comparative and International Politics*. Ed. Farrell, R. Barry. Evanston: Northwestern University Press, 1966.

⁴³ Meyer: i. m. 84.

1.1. táblázat: Másként gondolkodás a Szovjetunióban – a különböző problémás területek és az ezekhez kapcsolódó követelések meghatározóbb témái a szamizdat iratok tanulságai szerint (1968–1970)⁴⁴

Demokratikus politikai igények	99 (25,5%)
(Kormányzati folyamatok, a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmi ágakkal kapcsolatos politikai kérdések; tagköztársaságok és helyi tanácsok; általánosságban a választások és a külpolitika kérdésköre, a kapitalista országokkal való kapcsolatok; az SZKP, a kormányzat és a sztálinizmus viszonya, ideológiai kérdések, marxizmus-leninizmus)	
Nemzetiségi jogok	89 (22,7%)
(Specifikusan az ukrán politikát, gazdaságot, kultúrát és oktatást érintő követelések, valamint olyan más nemzetiségek igényei, mint a balti nemzetek, tatárok, a Volga menti németek és más kisebb nemzetiségi csoportok)	
Emberi jogok – szocialista jogszerűség	69 (17,6%)
(Általánosságban az emberi jogok; specifikus polgárjogok; büntető törvénykönyv; bírósági eljárások; a büntetőtáborokban, börtönökben és pszichiátriai intézetekben uralkodó körülmények; a nők jogai)	
Fejlesztési éhszerűség	54 (13,6%)
(Általános gazdasági problémák, mezőgazdasági stratégiák, kollektív és állami gazdaságok, tervezés, kutatás és kísérletezés; oktatás – alapvető iskolai feltételek, általános iskola, közép vagy ennél magasabb iskolázottság körülményei)	
Vallási önrendelkezés	30 (7,6%)
(Az egyházak és az állam közötti kapcsolatok, vallási üldöztetés, vallásos oktatás és vallási létesítmények, a zsidó vallási közösség részéről jelentkező speciális követelések)	
Életminőség	26 (6,6%)
(Foglalkoztatási politikák, társadalmi jólét, nyugdíjak, közműszolgáltatások, egyéb szociális követelések)	
Alkotói szabadság	25 (6,4%)
(Cenzúra, a kiadás központi ellenőrzése, írói társulatok, kreatív függetlenség)	
A követelések száma összesen:	392 (100,0%)

Ezen fenntartások tudatában azonban még mindig lehetségesnek tűnik, hogy a rendelkezésre álló adatokból néhány általános következtetést fogalmazunk meg. Talán a legszembetűnőbb tény, hogy a követelések legnagyobb százaléka a politikára, a politikai döntéshozatalra, valamint bizonyos ideológiai kérdésekre vonatko-

⁴⁴ Doemming, Gerd R. von: A Guide to Proposals for Systemic Change in the USSR offered by Soviet Citizens. Reference *Handbook*, 82. RL, Kutatási Részleg, (München, 1971. augusztus). Az eredeti áttekintésben a „követelés” mint elemzési fogalom a status quo „világosan körülírható (...) alternatívájaként” szerepel. Ebben az áttekintésben szereplő dokumentumok kevesebb mint 20 százalékához való hozzáférés miatt nem lehetséges, hogy teljeskörűen igazoljuk Doemming mintavételi eljárási pontosságát. A vizsgált dokumentumok 20%-a (a teljes 50 dokumentumból) azt mutatja, hogy Doemming analízise logikus, bár valószínűleg túl konzervatív, mivel egyes másként gondolkodó nyilatkozatokat nem igazán „követelés-ként” kezel, amennyiben azok nem tartalmazzak „világosan meghatározott alternatívákat”.

zik, és jóval kevesebb irányul a vallási önrendelkezésre vagy az alkotói szabadságra. A politikai problémákra koncentrált kérdésfelvetéseknek a másként gondolkodók közötti túlsúlya tanúsítja, hogy a szovjet rezsim *fundamentális*, rendszerszintű legitímációs hiányosságaiba mélyedtek bele. A politikát illető prioritás jó stratégiai felfogást eredményezett, valamint hangsúlyozta, hogy a mozgalom egyetért azon prioritásokra és feladatokra vonatkozóan, amelyeket meg kell oldani, *mielőtt* például az emberi jogokkal, a szocialista jogszerűséggel vagy más, a fentiekhez kapcsolódó ügyrendi kérdésekkel foglalkoztak volna. A relatívan kimagasló nemzetiségi követelések arra engednek következtetni, hogy a nem orosz polgárok nemzeti, kulturális, nyelvi és politikai autonómiájának még mindig megoldatlan problémái a Szovjetunió illegitímációjának legjelentősebb forrásaként szolgáltak. A másként gondolkodók olyan kérdésekkel kapcsolatos extrém sürgető attitűdjé, mint amilyen az állampolgári jelleg, valamint az olyan hivatalosan támogatott politikákkal kapcsolatos aggodalom, mint „a Szovjetunió összes népe közötti kulturális konvergencia” (magyarul: az el-orosztás) jól tükröződik e problémás területen megmutatkozó követelések számában.

Habár a másként gondolkodók mozgalma leglátványosabb aspektusának az emberi jogok kérdése számított, a problémáról szóló szamizdat anyagok száma arra enged következtetni, hogy a jog szerepét úgy látták a legtöbben (habár biztosan nem az érdekkifejező elit részéről), mint a politikai megfontolásokhoz képest másodlagos követelést. Mindez viszont végső soron meghatározza a jogi kérdések alkalmazását a Szovjetunióban. Mivel a legtöbben jól ismerik az orosz hagyományokat, így a börtönök és a büntetőtelepek esetében eleve durva körülményekre számítanak, így a követeléseket és tiltakozó leveleket főként az értelmiségiek vezető csoportjai fogalmazták meg a kérdéskörben, a nem az elithez tartozó másként gondolkodók közt kevésbé népszerű a téma. Ebből a mintából az is világosnak tűnik, hogy a vallási üldöztetés a Szovjetunióban határozottan inkább a kisebbségekkel kapcsolatos. Habár 1970 óta e kérdéskörnek a többi követelés melletti relatíve állandó jelenlétét az is erősítette, hogy a zsidók széleskörűen vettek részt a mozgalomban, nemrégiben pedig a balti tagköztársaságokban is újjáéledt a katolikus ellenállás, azonban még mindig másodlagos helyet foglal el a politikai reformmozgalom más mainstream jellegű problémás területeihez képest.

A dokumentumokban tárgyalt kérdések átfogó és polemikus természetétől eltekintve,⁴⁵ a legtöbb szamizdatot általában egy vagy kettő – esetleg három – kapcsolódó

⁴⁵ A szamizdat iratoknak négy alapvető típusa van: (1) programadó nyilatkozatok, amelyek komplett eszmefuttatásokat, politikai programokat, szisztematikus ideológiákat és cselekvési tervekkel tartalmazzanak; (2) monográfiák, amelyek unortodox nézőpontból vizsgálnak egyes történelmi, politikai, gazdasági vagy filozófiai kérdéseket; (3) saját kiadású újságok és hírlevelek, amelyek bizonyos szabályszerűségeket követve jelentek meg (időszak, forma stb.); (4) „egyéb speciális érdekből” vagy a rendszerellenes vélemény kinyilatkoztatásának céljából létrehozott iratok. Az alábbi felsorolásban kiemelésre kerül néhány tipikus dokumentum, hogy a fentebb részletezett típusokat szemléltessük:

témának szentelték. Ezek rendszerint: (1) valamilyen általános aggodalomra okot adó probléma felbukkanása, például bizonyos kontextusokban a sztálinizmus újjáéledésének lehetősége; (2) kiemelkedően jogellenes tettek a hivatalos szervek részéről, például a szabálytalan letartóztatások és tárgyalások; (3) az egyes alkotmányos garanciákat megsértő rendvédelmi túlkapások; valamint (4) nagy sajtót kapó esetek (gyakran csak a nyugati rádióadásokon keresztül – innen ered a „radizdat” neologizmus), például az alkotói, tudományos és irodalmi tevékenységbe való hatósági beavatkozások.

A másként gondolkodók ideológiái

Továbbhaladva az előző sémáktól, amelyek különbséget tettek a másként gondolkodók által kifejezett „racionalitás versengő koncepciói”, valamint a „morális és etikai érvényesség versengő koncepciói” között, javasoljuk a másként gondolkodó ideológiáknak egy „instrumentális-pragmatikus”, illetve egy „morális-abszolutista” csoportba való besorolását.⁴⁶

(a) Memorandum Demokratov Verhovnomu Szovjetu SSSR o nezakonnom zahvate vlazsty ruko-vodstvom KPSS i ego antikonsztutszionnoi deiatel'nosztyi. SDS, XI, AS, 602; Demokrati Rosszii, Ukraini i Pribaltiki „Programma demokratsieszkogo dvizhenija Szovetszkogo Szozjuza”. SDS, V, AS, 340; Zorin, S. – Alekszejev, N.: Vremia nye zsdat. SDS, V, AS, 368; Vszerosiiskii szocial-hrisztijansz-kij szuiuz oszvozdzeniia naroda: szosztav, programma, metodi raboti, ideologicsieszkie pozicii, pricsini porazhanija. (1969) Posev, 1. (1971), 38–43; és Sakharov, Andrei: Thoughts on Progress, Peaceful Coexistence and Intellectual Freedom. The New York Times, 1968. július 22.

(b) Medvedev: Let History Judge; Le testament de Varga; Medvegyev, R.: Bliznevostocnyi konflikt i evreiszkii voprosz v SSSR. (1970) SDS, VII, AS, 496; Razumnyi, S.: Rassztanovka politiceskih szil v KPSS. (1969) SDS, IX, AS, 570; Tsukerman, B. I.: Rasszuzgdenija o prave. (1968–1969), SDS, VII, AS, 483; Kazakov, A.: K voproszu szravnenija zszennnogo urovnya trudiaszcsisziia Rosszii, SSSR i kapitalisztyicsieskih stran. (1971) Svobodnaia Mysl', 1971. december 20.; SDS, XXIV, AS, 1180.

(c) Hronyika Tekuscsih Szobityi (1968), szerk.: a moszkvai értelmiségiek egy csoportja; Ishod (1970), szerk.: a zsidó disszidensek, Informaciia (1967) szerk.: a krími tatárok; Csalidze: Obszesztvennyie Problemi (1969–1971), szerk.: V. Csalidze; Vesztnyik Szpaszenyja (1960–), szerk.: a baptista hívők; Bratszki Lisztok (1967–) szerk.: a baptista hívők; Politieszski Dnyjevik (1967–), szerk.: a moszkvai értelmiségiek egy csoportja (?); Ukrainszki Visznyik (1968–), szerk.: ukrán értelmiségiek egy csoportja; Szejatel' (1971–), szerk.: szociáldemokraták egy csoportja (?); Szvobodnyji Misl' (1971–), szerk.: a szocialista értelmiségiek egy csoportja (?); Kolokol' (1967–); és Vecse (1970–), szerk.: Osipov, V.

(d) A szamizdatok több mint 80%-a ebbe a kategóriába tartozik, így szemléltető példák felsorolásának ebben az esetben nincs értelme.

⁴⁶ Ehhez a rendszertanhoz a következőket fűzte hozzá Goldhamer és Shils: „A megkísérelt uralom ki-menetele engedelmség vagy engedetlenség lehet. Az engedelmség és az engedetlenség motivációjá-nak mértékéhez hozzájárul, ha az lehetséges nyereségek vagy veszteségek előrelátásán alapszik. Viszont a motiváció mértékéhez nem járul hozzá, ha az érzelmi vagy erkölcsi töltetű magartási parancsokkal utasítanak engedelmségre vagy az engedetlenségre.” Vö. The Types of Power and Status. 355. Össze-hasonlító ajánlott rendszertanok: Feuer, L.: Scientific Opposition–Literary Opposition. In: The Intelli-gentsia in Opposition. Problems of Communism, 19. (1970. Nov./Dec.), 4–10; Pospelovsky, D.: újmarxista,

Az alábbi érvelések megértése végett a morális-abszolutista másként gondol-kodókat úgy definiálhatjuk, mint a klasszikus orosz irodalom, művészi és filozó-fiai hagyományok örököseit, akiknek a politikai hozzáállása a libertáriusnak felel meg.⁴⁷

Azon elképzelés alapján, hogy a morális-abszolutista másként gondolkodóknak a szovjet politikai kultúra újraformálására való elkötelezettsége az orosz értelmiség speciális hagyományaiból ered, talán az is következik, hogy ennek a sajátos hozzá-állás ideológiai hozzávalói a következőkből tevődnek össze:⁴⁸

- (1) A kreatív értelmiségieknek a spirituális és morális vezetéssel kapcsolatos ön-érzetes eszméi. E réteg magasabb rendűnek tartja magát a politikai testüle-teknel – különösen a pártbürokrácia képviselőinél, akiket e fenti erényektől mentesnek tekintenek, és mintegy elbitorolták a nép és annak „természetes vezetőivel” szembeni hatalmat. Ahogy Szolzsenyicin írta *A pokol tornáca* című regényében: „a nagy író, hogy úgy mondjam, olyan, mint egy második kor-mány. Emiatt nem szereti egyik rezsim sem a nagy írókat, csak a kevésbé je-lentőseket”.⁴⁹
- (2) A politikailag terméketlen, de pszichológiailag kielégítő belemerülés a morális becsület problémáiba, a „belső igazság” és a konvencionális bölcsességek ösz-szeütközésébe (oroszul: *istina* kontra *pravda*), a modern világban való emberi

pragmatikus-liberális; illetve keresztény szociális perszonalista. In: The Monk: A New Samizdat Ma-nuscript. RL, Dispatch (1970. január 22.); Amalrik, Andrei: valódi marxizmus-leninizmus; keresztény ideológia; liberális ideológia. In: Will the Soviet Union Survive Until 1984?; Biddulph, Howard: funda-mentalista, integralista és specifikus. In: Soviet Intellectual Dissent as a Political Counter-Culture. 523; leg-végül pedig Jurij Glaz, aki nem kevesebb, mint nyolc ideológiai irányzatot határozott meg a Demokra-tikus Mozgalomban: neokommunista, konstitucionalista, neoszlavista, keresztényszocialista, liberális, keresztény demokrata, polgárjogi szószóló, zsidó aktivista. Vö. Embryo of a Social Democratic Party? RFE Research, Communist Area, 1516 (1972. augusztus. 21.), 1–2.

⁴⁷ A politikai reformmozgalmon belüli fő feladatuk az volt, hogy újfent létrehozzák a poszttotalitárius szovjet politikai kultúra legitimációját, amely tartalmazza az „eszmébe vetett meggyőződést”, a konkrét magartás irányába elvárásokat támasztó alapvető értékeket, azokat a normákat, amelyek szabályozzák, hogyan feleljenek meg az alapvető értékek által támasztott elvárásoknak (ezek érzelmi oldalára is tekin-tettel) az újjáépítéssel olyan helyzetet teremtve, ahol inkább a politikai cselekedetek kapnak helyet. Vö. Verba, Sidney: Comparative Political Culture. In: Political Culture and Political Development. Eds. Pye, Lucian – Verba, Sydney. Princeton: Princeton University Press. 1965, 513; 517. Egy, az orosz és szov-jet politikai kultúra specifikus tulajdonságait és dinamikáit tárgyaló szisztematikus elemzésért lásd Bar-ghoorn, Frederic C.: Soviet Russia: Orthodoxy and Adaptiveness. In: Uo. 450–511.

⁴⁸ A kulturális folytonosság aspektusait és a szovjet irodalmi élet értelmiségeit tárgyaló hasznos elemzé-sért lásd Billington, James H.: The Intellectuals. In: Kassof, Allen: Prospects for Soviet Society. London: Council on Foreign Relations, 1968, 449–472; McClure, Timothy: The Politics of Soviet Culture, 1964–1967. Problems of Communism, 16. (1967. March–April), 30–31; valamint Labeledz, Leopold: The Destiny of Writers in Revolutionary Movements. Survey, 18. (1972/Winter), 8–46.

⁴⁹ Solzhenitsyn, Alexander: The First Circle. New York, 1968, 358. Magyarul: Szolzsenyicin, Alek-szandr I.: A pokol tornáca. Budapest: Magvető, 1990. (A fenti idézet a magyar változatban nem szerepel – a szerkesztő megjegyzése.)

- célok kérdéseibe és a marxizmus–leninizmus materialista etikai alapjaival kapcsolatos ambivalens vagy kifejezetten negatív attitűdökbe.⁵⁰
- (3) Próbálkozások egy új elitellenes morális filozófia megteremtésére, amellyel kijavíthatják a sztálinizmusnak a társas kapcsolatok világában okozott pusztítását, az áldozatok, a párt ellenzéke és a rendőri diktatúra közötti nemzeti egyben generációs megegyezés alapjait pedig lefektethetik.⁵¹
- (4) A technikai fejlődés (marxista vagy kapitalista) ideológiáit és az ipari társadalom értékeit illető mélységesen eltérő megközelítések, valamint a modern tudományos és katonai technológia destruktív potenciájával kapcsolatos egyre növekvő aggályok.⁵²

A Szinyavszkij, Danyiel és más vádlottak a szovjet bíróságok előtt tanúsított fizikai és morális bátorságát a háború utáni szovjet másként gondolkodók „nemzeti mozgalmi” szakaszának nagyon lényeges és eredeti részeként értelmezhetjük. Az ellenséges viselkedésű bírók, a fenyegető ügyészek, a dilettáns védőügyvédek, a zsúfolt tárgyalótermek, az előre megírt ítéletek és a hosszú munkatáborbeli esztendővel való fenyegetőzés nem félemlítette meg a vádlottak padján ülő gondolkodókat – mindezt pedig érdemes szembeállítani a sztálini korszakban megvádolt politikai bűnözők magatartásával.

A sztálini bíróságok előtt álló pszichésen és a fizikailag egyaránt megtört vádlottak közül sokan őszintén elhitték, hogy hamis tanúvallomásaikkal és halálukkal is a szocializmus céljait szolgálják. Ezzel szemben a fiatal másként gondolkodók közül senki (kivéve persze az agent provocateuröket és a rendőrségi besúgókat) sem érezte a törvénytelen vádakkal kapcsolatban a „Rubasov-komplexus” értelmi ambivalenciáját.⁵³

⁵⁰ Szolzsenyicinnek az irodalmi Nobel-díj átvételekor tartott beszédének néhány sora jól szemlélteti a lényegét: „Bárki, aki egyszer szót ragadott, annak súlya örökké kötelezni fogja, az író pedig nem pusztán honfitársai és kortársai szenvtelen bírálója lesz, hanem bűnrészes mindabban a kegyetlenségben, amelyet saját hazájában követnek el honfitársai, és ha szülőföldjének tankjai vérrrel áztatják el más fővárosok utcáit, az író arcára örökre a székényen foltjai vésődnek rá. És ha egy végzetes éjjelen álmában megfojtják barátját, aki bízott benne, a kötélen az író tenyerei közt szorul össze.” In: *Le Prix Nobel en 1970*. Stockholm, 1971, 172.

⁵¹ Vö. Antipov, A.: Ot brozheniia umov k umstvennomu dvizheniiu. SDS, VI, AS, 388.

⁵² Szolzsenyicin előszeretettel hangoztatta e sorokat: „Mi hát az író szerepe, helye e lendületes, kegyetlen és megosztott világban, amely lassan a tíz csapás eljövetele előtt áll? Végére is mi nem tehetünk semmit a rakéták kilövése ellen, de még csak nem tolhatjuk a legelesettebbek szekerét sem, hisz megvetésben élünk azok miatt, akik kizárólag az anyagi hatalmat tisztelik. Mégse lenne azonban természetes cselekedet tőlünk, ha egyszerűen a háttérbe vonulnánk, feladnánk a rendíthetetlen jóságba és az oszthatatlan igazságba vetett hitünket, és pusztán a világ tudomására juttatnánk közönyös és keserű észrevételeinket: hogyan korcsosult el így az emberiség, hogyan lett ily reménytelenül korrupt, és milyen nehéz is néhány csodálatos és kifinomult elmének ebben a fertőben élni?” In: Uo.

⁵³ Nyikolaj Szemjonovics Rubasov a *Sötétség déliben* (1940) című Arthur Koestler-regény hőse, aki bár tisztában van önnön ártatlanságával, mégis felvállalja el nem követett bűneit, hogy ezzel segítse a (sztálini) kommunizmus győzelmét – a szerkesztő megjegyzése.

A szovjet másként gondolkodók viselkedése, mindamellett hogy bátor és felettből követendő volt, a tárgyalásaik időszakában a hatóságok politikai kapacitására vonatkozó racionális számításokon alapult. A tradicionálisan is magasan politizálódott ellenelit tagjaként az orosz értelmiségieknek rendelkeztek az elmúlt száz év során kifejlődött rendkívül ravasz túlélési ösztönökkel, afféle „disszidens kalkulációs képességekkel”, amelyekkel előre megjósolták a legitimációs válságok, vezetők közötti konfliktusok és a közelgő politikai változások jeleit, így és ezek lehetőségeit kihasználva alakíthatták cselekedeteiket.⁵⁴

Habár nincs közvetlen hozzáférésünk azokhoz a forrásokhoz, amelyek a másként gondolkodók részéről a tömegek vezetésére és befolyásolására vonatkoznak – pontosabban arra, hogy a tiltakozásukat speciális politikai teljesítményekké vagy direkt politikai cselekvésekké ültessék át. Mindemellett összegezve elmondható, hogy a morális-abszolutista beállítottságú másként gondolkodók végső soron nélkülözhetetlenek voltak azon atmoszféra megteremtéséhez, amelyben a szovjet politikai döntéshozási folyamatokban nagyobb befolyással bíró más aktorok – a szakmai-tudományos elit, a nemzetiségek és a vallásszabadság zsidó szószólói – növelni tudták „csoportspecifikus” érdekeik és általános polgárjogi követeléseik érvényesítésének határfokát.

A legtöbb instrumentális-pragmatikus másként gondolkodó a tudományos, szakmai, oktatási és akadémiai elit liberális személyiségei közül került ki, de persze sok független, szovjet városi értelmiségi is tartozik ehhez a csoporthoz.⁵⁵ Közülük leginkább a tudományos közösség tagjaira kell fókuszálnunk. Mindemellett azonban még a rendelkezésre álló bizonyítékok tanulságai alapján is különösen nehéz általános érvényű megállapításokat megfogalmazni oly különböző személyiségek filozófiai beállítottságáról, mint amilyen Pjotr Kapica, Zsosz Medvegyev, Andrej Szaharov, Lev Landau, Igor Tamm és Mihail Leontovics, nem is beszélve a fizikusokról, kémikusokról, biológusokról, matematikusokról és más specifikus kutatásban

⁵⁴ Az 1960-as évek végének legfontosabb 15 politikai indíttatású tárgyalása során a vádlottak által tett védőbeszéd és vallomások részletesebb vizsgálata több olyan meghatározott mintázatot is felfedne, amelyek magyarázattal szolgálnának a disszidensekkel kapcsolatos stratégiákra, a különböző politikai megközelítésekre, valamint az SZKP-n belüli egyes ideológiai váltakozásokra. Egy 1971-ben napvilágot látott szamizdatgyűjtemény az 1966 és 1970 közötti bírósági tárgyalásokon elhangzott 14 záróbeszédet tartalmazza. Vö. *Hronyika*, 17. (1970. december 31.) In: SDS, X, AS, 555.

⁵⁵ A Moszkvai Emberi Jogi Tanács tagjainak köre és azok, akik a szovjet tudósok törvénytelen bebörtönzése ellen (mint Zsosz Medvegyev, Revolt Pimenov és még számos más 1970 óta letartóztatott személy) tiltakozó levelekben szólaltak fel, látszólag a másként gondolkodók ezen kategóriájához tartoznak. Vö. *Dokumenti komityeta prav cseloveka*. New York: International League for the Rights of Man, 1972.

dolgozókról, akik vagy maguk is írtak, vagy nyíltan jóváhagytak különböző nyilatkozatokat, fellebbezéseket és más efféle dokumentumokat.⁵⁶

A fizikai jelenségek tudásaként és empirikus kutatójaként ezek az emberek az évek során olyan, a tudományos vizsgálat szempontjából széles körű problémamegoldó eszközöket, módszereket és filozófiai attitűdöket fejlesztettek ki, amelyek az 1960-as évekre teljesen összeegyeztethetlenné váltak a kommunista párt kényszerrel fenntartott tudományos érvényességi sztenderdjeivel és politikai relevanciákkal bíró normáival.

Zsorecz Medvegyev levele a Központi Bizottság Ideológiai Albizottságának teljes mértékben e problémát járja körül:

„Ha az ideológia tudomány, ha a kommunizmus is tudomány, és ha marxizmus–leninizmus is tudomány, akkor ezekre a tudományokra vonatkozó bármilyen javaslat bármiféle bírálata ugyancsak tudomány, nem pedig »deviáció« (azaz eltérés a párt irányvonalaitól). Bármilyen tudományban, feltéve, ha az nem üres dogmák gyűjteménye, folyamatosan elavulttá válnak és helyettesítésre szorulnak bizonyos javaslatok. Az új körülményekkel, új feltételekkel és új kapcsolatokkal összefüggésben mindig megjelennek új ötletek és új felvetések. Ha a társadalom ideológiája tágabb értelemben véve tudomány, nem pedig csupán a politikai hatalom egyik fegyvere, akkor a hatalmi szervnek – legyen az bár állami vagy politikai – nem kellene szabályoznia a diskurzus megengedhető határait. (...) Ha a hatalmi szerv maga is részt vesz a diskurzusban, és erőt alkalmaz, megtöri vele saját törvényeit, amelyeket a diskurzusban részt vevők alkotmányos jogaiba való kíméletlen beavatkozására alapozott. Ebben az esetben az ideológia nem tudománnyá, hanem áltudománnyá válik, azaz dogmává, szubjektív szabályok összességévé.”⁵⁷

Mivel a tudósokat társadalmilag privilegizált helyzet illette meg, a társadalom gazdasági modernizálásában és katonai erejének biztosításában pedig kulcsszerepet játszottak, viszonylag mentesültek a politikai jellegű zaklatásoktól. Az indokolatlan

⁵⁶ Az alábbi szakasz e felsorolt anyagok különböző részein alapszik: Report on Soviet Science. *Survey*, 52. (1964. July), 3–165; Witt, Nicholas de: The Politics of Soviet Science. *The American Behavioral Scientist*, 6. (1962. Dec.), 7–11; Graham, Loren: Reorganization of the U.S.S.R. Academy of Science. In: *Soviet Policy-Making*. Eds. Juviler, Peter H. – Morton, Henry W. New York: Praeger, 1967, 136–161; Fischer, George: *Science and Politics: The New Sociology in the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press, 1964; Eugene Zaleski et al.: *Science Policy in the USSR*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1969; Medvedev, Zhores A.: The Closed Circuit: A Record of Soviet Scientific Life. *Nature*, 5264. (1970. Sept. 19), 1197–1202; Pisarev, S. P.: Memorandum to the Presidium of the USSR Academy of Sciences. (1970. April 20.), *Survey*, 77. (1970/Fall), 179–189; The State of the Soviet Basic Sciences. Radio Liberty, *Dispatch* (1970. Sept. 16.); Sherril, Kenneth: The Attitudes of Modernity. *Comparative Politics*, 1. (1969. January) – különösen: 209–211; illetve Turkevich, John: Soviet Science Appraised. In: *The Politics of Science*. Ed. Nelson, William R. New York: Oxford University Press, 1968, 396–406. Lásd még Tőkés, Rudolf L.: A Question of Science. *Problems of Communism*, 22. (1973. January–February), 44–48.

⁵⁷ Medvedev, Zhores A.: *The Medvedev Papers*.

politikai direktívákkal előálló tudományos területért felelős hivatalnokokkal szemben táplált ellenszenvük növekedése miatt afféle érdekérvényesítő közösségek alakultak ki a tudományos autonómia, a kulturális nonkonformitás, valamint az ideológiai sokféleség jegyében.

Kapica, Tamm, Szaharov és a kollégáik eleinte alapvetően közömbösnek tűntek a rendszer ideológiai alapjainak problémásságával kapcsolatban, és csupán az akadémiai és tudományos tevékenységében való bürokratikus beavatkozást kifogásolták. Pjotr Kapica 1959-es beszéde a prágai tudományos tervezésről szóló nemzetközi konferencián ezt az állítást szemlélteti: „A tudományban valóban elengedhetetlenek a szervezők, hogy a kollektív munkát irányítsák. De maguknak a tudósoknak, nem pedig a hivatalnokoknak kell az efféle szervezési feladatokat ellátniuk.”⁵⁸

Az 1960-as évek első felében világossá vált, hogy a tudományos intézmény sokszor megismételt újjászervezése az elvárt eredményeket tekintve a kutatási termelékenység, valamint a tudomány és az ipar közötti továbbfejlesztett együttműködés tekintetében is megbukott.⁵⁹ Az is jól kivehetőnek látszott, hogy a reformok többé nem voltak olyan szigorúan irányadóak az akadálytalan kísérleti és unortodox kutatási módszerek tekintetében, mint amilyenek a múltbeli szabályozások számítottak. Ahogy T. H. Rigby hasonló vonatkozásban kifejtette: „A Szovjetunió nem képes nagybani külföldi technológiák importálására anélkül, hogy azzal egy kis ideológiai csempészkedést is meg ne kockáztatna.”⁶⁰ Ennek következtében az új, hasonló politikai beállítottságú emberek csoportja, amely támogatta a tudományos, illetve modernizációra irányuló politikát, azok között alakult ki, akiket a legelleneségebben érintettek a párt inkompetens reformjai. Ennek az új tudományos lobbiközösségnek az egyetértését tömören kifejezi Zsorecz Medvegyev, a közelmúltban felszámolt Lisenko-korszakra vonatkozó „sírfeiratában”:

„A hamis doktrínák, amelyek a tudomány normális hátterének szélsőséges termékei lettek, és amelyeket a tudomány világának azok a végletesen fanatikus képviselői alkottak, akik monopolpozíciót csak a természetben is extrém állami rendszerekben képesek elérni, ezzel jól szemléltetve a szervezett emberi társadalom észszerű normáitól való oly sok más elhajlást is.”⁶¹

⁵⁸ *Peter Kapitza on Life and Science*. Ed. Parry, Albert. New York: MacMillan & Co, 1968, 192. A tudósok és a tudományos bürokrácia kapcsolatára vonatkozó általános problémákkal kapcsolatban lásd Kaplan, Norman: Research Administration and the Administrator: USSR and US. *Administrative Science Quarterly*, 9. (1961/2), 51–72.

⁵⁹ Witt, Nicholas De: Soviet Science: the Institutional Debate. *Bulletin of Atomic Scientists*, 16. (1960. June), 208–211. Graham: i. m.; valamint Greenberg, Linda I.: „The Impact of Soviet Science Policy on the Scientific Establishment” című, az AAASS Denver, 1971. március 26-án megrendezett negyedik országos találkozásán előadott szövegét.

⁶⁰ Rigby, T. H.: Security and Modernisation. *Survey*, 64. (1967. July), 25skk.

⁶¹ Medvedev: *The Rise and Fall of T. D. Lysenko*. 247.

A szovjet tudományos közösség értelmiségi átalakulása a sztálini áltudományos-ság elutasításával kezdődött, végül pedig elérte az átfogó politikai programokat tartalmazó ellenideológiák megfogalmazásának pontját – hozzátevé természetesen, hogy mindez összetett folyamat eredményeként valósult meg. A szovjet tudósok ösztönösen tagadták a szovjet kommunista pártnak a politikán kívüli ügyekben való hatalmát (különösen a tudomány terén), azonban az elit privilegizált személyeiként, akik nyíltan elkötelezték magukat a „tudományos” világnézet és a modernizáció mellett, nehéznek találták egy olyan ellenideológia kidolgozását, amely elitistaként mind a szakmai, mind pedig a tudományos értelmiségi tradícionális társadalmi rangját fenntartja, valamint demokratikus abban az értelemben, hogy hozzásegíti az alkotmányos garanciák, az alkotói szabadság és az alapvetően mindenkit – a nem elit körbe tartozókat és a nem orosz származásúakat is beleértve – megillető emberi jogok szovjetunióbeli helyreállítását.

A tudósoknak a hagyományosan elitista és újonnan megszületett egalitárius irányvonalak közötti ingadozását talán jól szemlélteti, ha Andrej Szaharovnak az értelmiségi társadalmon belüli helyével kapcsolatban papírra vetett sorait idézzük:

„Napjaink kiemelkedő jelensége, hogy a munkásosztály és az értelmiség felismerte közös érdekeiket. Az értelmiség leginkább progresszív, internacionalista és lelkes eleme lényegében a munkásosztály része, a leginkább élenjáró, művelt, internacionalista és türelmes munkásosztálybeli elemek pedig az értelmiség részét is képezik” (kiemelések tőlem – T. R.).⁶²

Ezek a gondolatok afféle taktikai cselként is megőrizték az ortodox szovjet ideológia látszatát, azonban a művelt szovjet olvasó is észlelte a leírtak képtelenségét. Akárhogy is, Szaharov sem naiv, sem pedig álnok nem volt azzal, hogy magát és tudóstársait jóhiszemű proletárnak álcázta. Érvelését inkább a modern szovjet értelmiségi körében egyaránt érzett biztonsághiány motiválta, valamint az, hogy peremhelyzetük révén elszakadtak az átlagemberektől – akikről Szaharov egyébként jól tudta, hogy nem „internationalisták” és nem is „türelmesek”, hanem éppen ellenkezőleg, sovíniszták és az intellektualitás egyik formájával szemben sem toleránsak.

A tudósok efféle körülmények között keresték a „párt központi apparátusa és hivatalnokai” ellen – ahogy Szaharov meghatározta célpontját –, hogy csatlakozzanak a fiatalokhoz és az irodalmár értelmiséghez, akik szintén a tudósok demokráciájáért küzdöttek, és akiket kevés kivételtől eltekintve az 1960-as évekig negligáltak.

⁶² Sakharov: i. m. és Volny: i. m. 39skk.

A másként gondolkodók követelése: artikulációs irányok

A meglévő bizonyítékok azt sugallják, hogy a másként gondolkodás morálabzolutista, valamint instrumentális-pragmatikus irányzatai a problémás területeket tekintetében ugyan nem álltak mesze egymástól, mindazonáltal az 1960-as évek végén közeledtek csak fokozatosan, a közösen elfogadott intellektuális beállítódások pedig ekkor váltak a politikai követelések készletévé.

Az 1.2. táblázatban (lásd a következő oldalon) található adatok az általam elkészített elemzést veszik alapul, amelyhez 10 darab 1966-ban megjelent és 9 darab 1970-ben napvilágot látott samizdat dokumentum került felhasználásra. Ez utóbbi 9-et később „mértőldkönek számító esetekként” azonosították egy ebben az időszakban kiadott samizdat anyagokat összehasonlító bibliográfiai felmérésben.⁶³

A táblázatban összefoglalt bizonyíték nyilvánvaló korlátozottságának dacára is lehetővé teszi számunkra, hogy bizonyos általános megfigyeléseket végezzünk el a szovjet másként gondolkodók érdekkifejezésének az egyes problémás területekre vonatkozó alakulásával kapcsolatban. (1) A „nemzeti mozgalom” szakaszának végén csak két, a többi lehetséges héttől különböző problémás terület volt (politikai demokrácia és emberi jogok, valamint a szocialista jogszerűség), ahol a követelések intenzitása mindkét csoport számára teljesen egybevágott. (2) Az instrumentális-pragmatikus csoport radikalizációja 1966 és 1970 között szakadozva haladt, és legalább egy vagy két évvel lemaradt a másik csoporttól. (3) Mindegyik csoportnak alapvetően volt bizonyos „vakfoltja” – a nemzetiségi jogok, a vallási autonómia és fejlődési ésszerűség –, amely fokozatosan eltűnt.

⁶³ Boiter, Albert: *Five Years of Samizdat: A Bibliography*. Reference Handbook, 77. Munich: Radio Liberty, 1971, 5–6; 10. Az 1966-os jegyzék tartalma a következő. Két könyvterjedelmű monográfia: Amalrik, Andrei: *Nezhelannoe puteshestvie v Sibir*. New York: Harcourt Brace, 1970; illetve Mandelsham, Nadezha: *Vospominaniia*. New York: Chekhov Publishing Corp., 1970; három nyílt levél: az első 25 értelmiségitől Breznyevnek címezve, a második Vjacseszlav Csornoviltól Ukrajna ügyészségének és Lidia Csukovszkajától N. Szolokovnak, in: SDS, IV, AS, 273; SDS, II, AS, 167; és SDS, IV, AS, 221; az alábbi „földalatti” irodalmi lap egy-egy száma: *Russkoe Slovo* és a SMOG-költők, in: *Grani*, 66 (1967), 34 és *Grani*, 65. (1966), 3–24; bírósági tárgyalás másolata: Guinzbourg, A.: *Le livre blanche de l'affaire Siniavsky-Daniel*. Paris: La Table ronde, 1969; továbbá egy másolat a szovjet történetírásról folytatott vitáról: Nekrich, A. M.: *1941–21 June*, in: SDS, VII, AS, 466. Az 1970-es jegyzék tartalma: három nyílt levél: Szaharov, Turcsin és Medvegyev nyílt levele Breznyevnek, Kosziginnek és Podgorijnak; M. Rosztropovics szovjet sajtónak címzett levele (amelyet Szolzsenyicin nevében írt), valamint egy a Szovjetunióban az emberi jogok védelmét kezdeményező csoport nyílt levele az ENSZ-hez, in: *Survey*, 76. (1970/Summer), 169–170; SDS, VII, 447, és ibid., 433; tiltakozó levél Szolzsenyicintől Zsosz Medvegyev letartóztatása miatt, in: SDS, VI, AS, 386; a *Three Voices of Dissident* című, a CBS-tévécsatornán bemutatott interjú Amalrikkal, Jakirral, és Bukovszkijjal, in: *Survey*, 77. (1970/Fall), 128–145; vallási felhívás a baptista egyház tagjainak (EkHB), in: SDS, VII, AS, 442; egy emberjogi bizottság létrehozataláról szóló nyilatkozat: *Dokumenti Komiteta Prav Cseloveka*; Valentijn Moroz tanulmánya a nyugatukrán hucul kisebbség üldöztetéséről, in: SDS, VI, AS, 411; továbbá a zsidó samizdat újság (az *Iskhod*) két példánya: *Soviet Jewish Affairs*, I, 1. (1971. June).

1.2. táblázat: Szovjet másként gondolkodás: a problémás területek jelentősége a különböző ideológiai irányzatoknak megfelelően, 1966–1970

Problémás területek	Morális-abszolutista		Instrumentális-pragmatikus	
	1966	1970	1966	1970
Demokratikus politikai igények	Magas ^a	Magas	Közepes ^b	Magas
Nemzetiségi jogok	Közepes	Magas	–	Közepes
Emberi jogok – szocialista jogszerűség	Magas	Magas	Közepes	Magas
Fejlesztési racionalitás	Alacsony ^c	Alacsony	Magas	Magas
Életminőség	Magas	Magas	–	Közepes
Vallási önrendelkezés	Közepes	Magas	–	Közepes
Alkotói szabadság	Magas	Magas	Alacsony	Közepes

Indexmagyarázat

^a A „Magas” jelentése, hogy egy problémás terület kiemelt jelentőségű témát képez az adott időszakon belül a szamizdatokban.

^b A „Közepes” azt jelenti, hogy egy problémás terület témája bár meghatározóan jelen van egy adott időszakon belül a szamizdatokban, de még nem éri el a kiemelt jelentőség szintjét.

^c Az „Alacsony” jelentése, hogy egy problémás terület témája éppen csak az említés szintjén vagy egyáltalán nem jelenik meg adott időszakban a szamizdat dokumentumokban.

Habár nem tudtunk minden egyes problémás terület valamelyik mintáján a követelések számának emelkedésével kapcsolatban gyakoriságszámításokat végezni, ettől függetlenül azonban mindenképp nyilvánvaló, hogy az irodalmi dokumentumok inkább a politikai demokráciát, az emberi jogokat, az alkotói szabadságot és az életminőséget emelték ki, míg a sokkal elemzőbb és jogászibb jellegű írások a politikai demokráciát, a fejlesztési észszerűséget és a szocialista jogszerűséget hangsúlyozták.

E két hasonló, mégis valamilyen módon összeegyeztethetetlen ideológiának a részleges egyesülése a szovjet politika fejlődésének 1966 és 1970 közötti kontextusába helyezve az sugallja, hogy ebben az időszakban a másként gondolkodó ideológiák konvergenciáját az egyes tényezők két kombinációja segítette elő.

Az elsőt talán úgy írhatjuk le, mint a Brezsnyev–Koszigin–Podgornij-vezetés resztalinizációs törekvései a szovjet politikai, szociális és kulturális élet különböző színterein. A második az 1960-as évek második felében a rezsim négy, egymással összekapcsolódó válságában került elő, amelyet a másként gondolkodók az illegitimáció konkrét megjelenéseként érzékeltek.

Röviden ezek a krízisek magukban foglalják (1) a kommunista párton belül a Hruscsov örökösei között folyó hatalmi, öröklési küzdelmeket, az erőforrás-elosztási prioritásokkal kapcsolatos párton belüli harcot, valamint azt, hogy a vezetés helytelen módszerekkel kezelte a szocialista táboron belül kialakult konfliktusokat – a kínai–oroszlakítást és főleg a csehszlovák krízist;⁶⁴ (2) a kommunista párt erejét és magabiztosságát, amely a resztalinizációs politikáiban megmutatkozott ugyan, ám paradox módon tehetetlen volt, vagy nem akart tenni semmit a másként gondolkodók mozgalma terjedésének hatásos kezelése érdekében;⁶⁵ (3) a rezsim doktrinális alapjainak relevanciáját azokkal a fejlődési dilemmákkal kapcsolatban, amelyekkel a Szovjetunió ekkoriban szembenézett, különösképpen a technológiai és tudományos előrehaladás területén, ahol az Egyesült Államok előnye tovább nőtt a kommunista párt által irányított szovjet tudománnyal és technológiával szemben;⁶⁶ valamint (4) a rezsim legitimációépítő folyamatait és főleg politikai szocializációs erőfeszítéseit – e törekvések sikertelenségének látványos bizonyítéka a közönyös elit és a tömeg részvétele az 1967-ben megrendezett 50. évfordulós ünnepség kiüresedett rituáléján vagy az 1970-es Lenin-centenáriumon jelen lévő magatartása.⁶⁷

A rendszer politikai legitimációjának e válságai, amelyeket a másként gondolkodók a gyengeség jeleiként értelmeztek, nem voltak elégségesek ahhoz, hogy a két különböző irányzat összekapcsolódását eredményezzék. Az erő egyesítését azonban nemcsak lehetővé, de szükségessé is tette az a tény, hogy számos tudós és prominens értelmiséginek, akik eddig immunisnak hitték magukat a rendőrségi zaklatásokkal szemben, rá kellett döbbsennie, hogy a szovjet mindennapok számos területén újjáéledt a sztálinizmus, így ők is éppoly sebezhetőek a letartóztatások és a büntetések pontosan körül nem határolható formáival szemben (amely rendszerint a KGB valamelyik pszichiátriai intézetében öltött testet), akár az az írástudatlan tatár földműves, akit a rendőrök a szibériai száműzetésből visszatérve eredeti lakóhelyétől szolgáló falujába a visszatelepelési engedély hiánya miatt fogtak el.

⁶⁴ Vö. Brzezinski, Zbigniew: The Soviet Past and Future. *Encounter* (1970. March), 3–16; Ploss, Sidney: Politics in the Kremlin. *Problems of Communism*, 19. (1970. May–June), 1–14; valamint Heldman, Dan C.: The Sino-Soviet Split and the Party Legitimacy. *Survey*, 77. (1970/Fall), 70–85.

⁶⁵ Ahogy Amalrik kifejtette: „a valóságban a rezsim egyre jobban és jobban veszíti el az irányítást az ország felett. (...) A totális rendszer számára az irányítás mértéke már egyáltalán nem kielégítő.” In: *Three Voices of Dissident*. 134. Eckstein megfogalmazása ugyanakkor kicsit speciálisabb a kérdést illetően: „Az elnyomás olyan, mint egy kétélű kard: ha csak a kiemelkedően jól működő titkosszolgálat folyamatosan érzékelhető és könyörtelen alkalmazására helyezik a hangsúlyt, a kiváltott hatás akár ellentétes is lehet az elvártakkal. A hozzá nem értő elnyomás pedig végső soron az uralkodó elit iránti nagymértékű elégedetlenséget és ellenszenvet fogja eredményezni.” Eckstein: i. m. 154.

⁶⁶ Vö. Brzezinski, Zbigniew: Dysfunctional Totalitarianism. In: *Theory and Politics*. Ed. Beyme, Klaus von. The Hague: Nijhoff, 1972, 380–382.

⁶⁷ *Message from Moscow by an Observer*. 81.

Másként gondolkodás: nemzetiség és vallás

Az előzőekben tárgyaltak az elit csoportok tagjaira és másként gondolkodó tevékenységük politikai, morális és etikai motivációira fókuszáltak. Ezek a férfiak és nők „az értelmiség” szélesen meghatározott fogalmához tartoznak, és a hagyományosan kispénzü diákok kivételével sokkal színvonalasabb életkörülmények között élnek, mint egy átlagos gyári munkás, kollektív gazdaságbeli paraszt vagy egy idős nyugdíjas. Mindenesetre az, hogy mind a morális-abszolutista, mind pedig az instrumentális-pragmatikus ideológia vezető tagjai meggyőződésből váltak nyíltan másként gondolkodókká, nem a kétségtelenül szerény gazdasági privilégiumoknak vagy a bizonytalanság átható érzetének tudható be, hanem mindenképpen az intellektuális, valamint a kulturális-tradicionális tényezőknek köszönhető.

A rezsím ideológiailag motivált kritikusaival ellentétben az átlagos szovjet állampolgárok tömegének sem lehetősége, sem képessége, sem pedig hajlama nem volt a rendszertől való elidegenedés kifejezésére. Ennek ellenére mégis számos beazonosítható csoportban létezett a másként gondolkodás jelensége az átlag oroszok és nem oroszok körében egyaránt. Mivel az elitbe nem tartozó szovjetek számára csekély alternatíva áll rendelkezésre az ellenkező vélemény kifejezésére a nyílt akciókon (tömegdemonstrációkon, ülősztrájkokon, munkabeszüntetésekben stb.) kívül, a másként gondolkodás az elidegenedés extrém (anomikus) esetének felelt meg, valamint gyakorta militáns, aktivista hozzáállást jelentett.

Így a legtágabb értelemben az „anomikus-militáns” disszidentek alatt az elithez nem tartozókat, a gazdaságilag kismizetteket, valamint a szovjet társadalomban alacsony szociális státusszal rendelkező csoportokat értjük, akik megtagadták azokat a gazdasági, szociális, kulturális és politikai előnyöket, amelyeket a rendszer adományozott az úgymond „legkimagaslóbb” oroszoknak, a városi lakosoknak és a privilégiumokkal bíró csoportoknak. Ezen „anomikus-militáns” másként gondolkodók *potenciális* gyűjtőhelyei az alábbi jól körülhatárolható, a másként gondolkodó tevékenységhez való hozzájárulásra megalkotott csoportosulások: (1) A Szovjetunió nagyobb nem orosz nemzetiségei – különösképpen az ukránok és más önálló, független nemzeti történelemmel rendelkezők és/vagy olyanok, akik az orosz és szovjet belső imperializmus ellen fegyverrel álltak ellen, mint a lettek, litvánok, észtek, grúzok és örmények.⁶⁸ (2) A nemzeti kisebbségek túlélői, akiket

⁶⁸ Barghoorn, Frederick C.: *Soviet Russian Nationalism*. New York: Oxford University Press, 1956; Armstrong, John A.: *Ukrainian Nationalism*. 2. kiadás. New York: Ukrainian Academic, 1963; Vardys, V. Stanley: *Lithuania under the Soviets*. New York: Frederick A. Praeger, 1965. Nationalities and Nationalism in the USSR. *Problems of Communism*, 17. (1967. Sept.–Oct.), 2–107; Seton-Watson, Hugh: Nationalism and Imperialism. In: *The Impact of the Russian Revolution 1917–1967*. New York: Oxford University Press, 1967 – különösen: 147–160; valamint Armstrong, John A.: The Ethnic Scene in the Soviet Union: The View of Dictatorship. In: *Ethnic Minorities in the Soviet Union*. Goldhagen, Erich. New York: Praeger, 1968, 3–49.

gyökerestül kiszakítottak, megtizedeltek és Sztálin alatt Szibériába száműztek – különösen a tatárok és a csecsen ingusok.⁶⁹ (3) Politikailag aktív ortodox egyházi személyiségek és laikusok, a vallási kisebbségek üldözött tagjai, főként a zsidók, ukránok, a Baltikumban élő katolikusok, valamint néhány kisebb protestáns felekezet és fundamentalista szekta.⁷⁰

Az említett három csoporthoz hasonlóan a szibériai és északorosz szubkultúrák népeit, a munkatáborok jelenlegi és korábbi fogvatartottjait, politikai száműzötteket, az erővel visszaállított nemzeti és vallási kisebbségek túlélőit a nyugati határon, korábbi hazájukkal szomszédos etnikai csoportokat (románok, szlovákok, magyarok, lengyelek stb.) beleértve, mindannyian olyan *potenciális* másként gondolkodók, akikről a szamizdat publikációkban nem hallottunk.⁷¹

Mindegyik anomikus-militáns csoport kihívások kombinációjának egész sorát képviseli a rezsím politikai legitimációja számára. A főbb nemzetiségek és a vallási csoportok – különösen a zsidók – esetében az értelmiségiek fejezik ki saját politikai nézeteiket és a nemzeti jogokra, a politikai demokráciára, a vallási autonómiára, az emberi jogokra, a szocialista jogszerűségekre és az egyedi csoportjaikra vonatkozó sérelmeik orvosolására vonatkozó követeléseiket.⁷²

A különböző nemzeti csoportok értelmiségi befolyásukat – az orosz, moszkvai, leningrádi és a többi városi másként gondolkodó központokkal ellentétben – abból mérik, hogy nemzetük kulturális hagyományának ápolóiként és a politikai lelkiismeretesség élő példáiként tűnnek fel. Ezek a morális és ideológiai vezetésnek tulajdonított jellemzők összekötő kapcsokként szolgálnak a hazai elit és azon népek között, akiknek az érdekeiért felszólalnak. A nemzeti öntudatnak és a kulturális kohézióknak ez az alkotóeleme „színez ki, erősít fel és tesz sokkal (...) lobbanékonyabbá minden más konfliktust”, amely a rezsím és a nép között fennáll.⁷³

⁶⁹ Conquest, Rober: *The Soviet Deportation of the Nationalities*. New York: Macmillan, 1960. Lásd még Hetmanek, Allen: *The Crimean Tatars in Central Asian Exile*. RL, *Dispatch*, 1969. január 24.

⁷⁰ Bordeaux, Michael: *Patriarchs and Prophets*. New York: Macmillan, 1970; *The Jews in Soviet Russia Since 1917*. Ed. Kochan, Lionel. London: Oxford Paperbacks, 1970; és Kolarz, Walter: *Religion in the USSR*. New York: St. Martin's, 1962.

⁷¹ Bacon, Elizabeth: *Central Asians Under Russian Rule*. Ithaca: Cornell University Press, 1966; *Central Asia: A Century of Russian Rule*. Ed. Allworth, Edward. New York: Columbia University Press, 1967; Kolarz, Walter: *Peoples of the Soviet Far East*. New York: Archon, 1954; továbbá Caroe, Olaf: *Soviet Empire*, 2. kiadás. New York: Macmillan, 1967.

⁷² Vizsgálódásunk kifejezetten értelmiségiekre irányuló nézőpontja miatt egyáltalán nem tűkröszdnek vissza a munkatáborokban fogva tartott különböző nemzetiségekhez tartozó tömegeknek a borzalmas életkörülményekről szóló, széles körben kialakult negatív véleményei. Mindemellett azonban az egyes munkatáborokban és szibériai építkezéseken kiobbant sztrájkok, éhséglázadások, a távoli területeken kibontakozott helyi felkelések stb. bizonyítékai igazolják e vélekedésünket. E bizonyítékokat azonban egyáltalán nem könnyű kinyerni a szokásos forrásokból, következésképpen ezek az állítólagos anomikus magatartási formák ebben a tanulmányban nem kerülnek kifejtésre.

⁷³ Hodnett, Grey – Potichnyj, Peter: *The Ukraine and the Czechoslovak Crisis*. 6. számú alkalmi tanulmány. Australian National University, Politikatudományi Tanszék, Canberra, 1970, 5.

A nemzetiségi csoportok közötti szoros egység efféle érzete és a „természetes vezetőikkel” fennálló közeli kapcsolatuk miatt feltételezhető, hogy a másként gondolkodó ukrán és balti értelmiségiek, valamint más kisebbségi csoportok különböző tagjai nagyobb fenyegetést jelentenek az oroszok által dominált uniós köztársaság kommunista pártjának politikai hatalmára, mint a legtöbb orosz értelmiségi a Szovjetunióban. Az orosz értelmiségiek legtöbbje számára „a nép” fogalma sokkal inkább egy absztrakt neopopulista koncepcióra, mint a pártbürokrácia elleni politikai támogatási forrására utal. Amióta létezik az a nem orosz kulturális és tudományos elit, akik közvetítik és saját országaik egyedi körülményeire ültetik át a párt modernizációs programjait, az ezen az eliten belüli ideológiai hűtlenség a rezsim politikai stabilitását és katonai biztonságát is felboríthatná.

A problémás területektől függetlenül a nemzetiségi csoportok minden követelésében az önrendelkezés és értelemszerűen a Szovjetunióból való kiszakadás joga is benne rejlik.⁷⁴ Amióta az utóbbi alkotmányosan garantált jog (17. cikkely), az orosz másként gondolkodók „tiszteled a saját alkotmányod!” jelszava teljesen más megközelítésekkel bír Kijevben, Rigában, Kaunasban, Tallinnban, Tbilisziben és Jerevánban, mint a moszkvai Puskin téren. Hasonlóképpen számos nemzeti sérelem – a kulturális eloroszosítás, a hazai szakmai és adminisztratív szakértők más uniós tagköztársaságokba való nagyszabású átcsoportosítása és cseréjük hasonlóan vagy gyengébben képzett oroszokkal, a nemzeti hovatartozáson alapuló politikai, gazdasági és oktatási diszkrimináció, valamint a hivatalos szervek által nagyvonalúan elnézett, a kulturális objektumok pusztítására irányuló esetek, a könyvtárak felégetése – általában nem az oroszokat érinti, éljenek bárhol a Szovjetunióban belül.⁷⁵ Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetiségek elitjei mind erőteljesebben érzékelték etnikai és kulturális identitásukat, valamint politikai öntudatuk is egyre nagyobb lett.

A Valentijn Morozról, Szvjatoszlav Karavanszkijról és Vjacseszlav Csornovilról elérhető adatok látszólag alátámasztják ezt a feltevést.⁷⁶ Ezek az emberek hű kommunisták voltak az 1920-as évek elején, amikor először saját szakmai tevékeny-

kedésük során történészként, nyelvészként és újságíróként találkoztak a titkosrendőrséggel, és velük összeütközésbe kerülve tudatosultak bennük a másodosztályú állampolgári léttel járó tapasztalatok. Az „ügyük” végül alaptalan célozgatásokból és gyanúsítgatásokból, szintén megalapozatlan, de szigorúan büntetendő államellenes tevékenységgel és burzsoá-nacionalista elhajlásokkal kapcsolatos vádakká fajult, arra kényszerítve őket, hogy nézeteiket felülvizsgálva fedezzék újra fel saját nemzeti és kulturális identitásukat. Az általuk írt szamizdat nyilatkozatok és petíciók, amelyek aztán kézről kézre jártak a támogatóik között, sok tekintetben hasonlóak az orosz másként gondolkodók dokumentumaihoz. Mindazonáltal a hatóságok ítélkezése során gyanús ukrán nacionalistákként vétkeik meghaladták a félélegitimáció határait, és úgy tekintettek rájuk, mint akik veszélyt jelentenek a Szovjetunió stabilitására nézve.⁷⁷ Például Andrej Amalrikot, egy orosz származású és prominens tudós fiát, másként gondolkodó nézeteiért és tevékenységéért 1970 októberében három év munkatáborra ítélték. Egy hónappal később Valentijn Moroz, egy ukrán származású földműves fia kilencéves börtönbüntetést kapott ugyanazért, illetve más, kevesebb nyilvánosságot kapó vádakért.⁷⁸

A vallási kisebbségek nehéz helyzete, különösen a zsidóké, számos téren hasonlít a különböző nemzetiségi kisebbségi csoportok értelmiségeinek pozíciójához. Ráadásul a hivatalos ideológia vallásellenes előítéletein és az összes hívő ellen irányuló diszkriminációs politikai irányvonalak örökségén túl a zsidók a tradicionális orosz, ukrán és a balti antiszemitizmusnak is áldozatul estek – ez utóbbit a pártvezetés gyakran arra használta fel, hogy eltérítse a közvélemény figyelmét a rezsim belső és külső nehézségeiről.⁷⁹

Az értelmiségiek és vallási vezetők helyzete a gazdaságilag és kulturálisan kevésbé fejlettebb területeken – főként szovjet Közép-Ázsiában, szovjet Távol-Keleten és Moldáviában – közösségeik látványos jellege, valamint a szovjet uralom alatt minden szinten felettébb lenyűgöző oktatási és gazdasági fejlődésük miatt jóval komplikáltabbnak bizonyult. Egy kazak, üzbég, tadzsik vagy moldáv értelmiséginek, esetleg egy muszlim vallási vezetőnek, habár nagy valószínűséggel rendkívüli módon eltávolodott az erőszakos eloroszosítás elméletétől és gyakorlatától, mégis

⁷⁴ Bloembergen, Samuel: The Union Republics: How Much Autonomy? *Problem of Communism*, 16. (1967. Sept.–Okt.), 27–35; és Hodnett, Grey: Debate over Soviet Federalism. *Soviet Studies*, 18. (1967. April), 458–481.

⁷⁵ Az ukrán helyzet megértéséhez lásd Hodnett–Potichnyj: i. m. 5–26. Az orosz uralom nemzetiségekre gyakorolt alapvető hatásaival kapcsolatban: Soviet Colonialism: Does it Exist? *Problems of Communism*, 13. (1964. January–February) – különösen: Rywkin, Michael: Central Asia and the Price of Sovietization. 7–15.

⁷⁶ Chornovil: i. m. 1–77; 150–152 és 166–266; Dzyuba, Ivan: *Internationalism or Russification? Voices of Human Courage: Appeals from Two Ukrainian Intellectuals to Soviet Authorities*. New York: Monad Press, 1968; *Turmoil in the Ukraine*. Ed. Browne, Michael. London, 1971, 119–174. Lásd még Ukrainianian Intellectuals Tried by the KGB, szemelvények az *Ukrainszka intelligencsija pid szudom KGB* című műből (Munich, 1970), RFE, *Research*, Communist Area, 0680. (1970. augusztus 4).

⁷⁷ Bilinsky, Yaroslav: Assimilation and Ethnic Assertiveness among Ukrainians of the Soviet Union. In: *Ethnic Minorities in the Soviet Union*. 147–184.

⁷⁸ *The New York Times*, 1970. november 13.; illetve The Accused Hits Back: The Moroz Case. RFE, *Research*, Communist Area, 0813. (1970. december 1.). Mindkét tárgyalás jegyzőkönyvének kivonatáért lásd *Hronyika*, 17. (1970. december 31.), SDS, X, AS, 555. Lásd még Valentin Moroz' Final Testimony. RFE, *Research*, Communist Area, 1276. (1972. január 26.).

⁷⁹ Weinryb, B. D.: Anti-Semitism in Soviet Russia. In: *The Jews in Soviet Russia*. 288–320. A zsidók szociálpolitikai helyzetéből – mint mobilizált diaszpóra – fakadó nemzetiségi feszültségekkel kapcsolatban lásd Armstrong, John A.: *Ideology, Politics and Government in the Soviet Union*. Átdolgozott kiadás. New York: Praeger, 1967, 131–132. Lásd még Agurski, Mikhail: Selling Anti-Semitism in Moscow. *The New York Review of Books*, 19. (1972. november 16.), 19–23.

elég kevés lehetősége volt (ha egyáltalán akadt ilyen), hogy a legtöbb, szülőföldjével vagy vallási közösségével kapcsolatos ügyben együttműködjön a Moszkvát képviselőkkel.⁸⁰

Az anomikus-militáns másként gondolkodás ideológiai spektruma szintén tartalmazza a nemzeti többségben lévő „nagy oroszok” legalább két azonosítható csoportját. A *Szlovo Nacii* (*Egy nemzet beszél*) című pamflet és a *Vecse* (*Diéta*) címet viselő samizdat folyóirat újabb keletű felbukkanása dokumentált bizonyítékot szolgáltat arról, hogy végül is létezik az idáig „hiányzó láncszem” az orosz nacionalizmus és ortodox szlavofil ideológiák között az aktuálisan újjáéledő tradicionális politikai nézetek terén. Dmitrij Poszpjelovszkij részletes analízise feltárja, hogy a *Szlovo Nacii* „rasszizmussal kevert extém nacionalista nézeteket közvetít”, míg a *Vecse* „a tradicionális orosz szlavofilizmus modernizált verzióját” kínálja fel.⁸¹ Az előző, az „orosz hazafiak” nevében történő felszólalás azt tanúsítja, hogy „a Szovjetunió összes népe” közül az oroszok hordozzák a legnagyobb terheket – a modernizációt, az oktatást és a nem orosz kisebbségek védelmét is beleértve. Ezek a jobboldali másként gondolkodók a „fajilag tiszta” (tehát nem zsidó vagy „koz-mopolita”) egységes és osztatlan Oroszország szószólói voltak, és indítványozták, hogy hagyjanak fel a demokráciával – vagyis az államiság dekadens és működés-képtelen elméletével.

Bár a *Vecse* kiindulópontja ebben az ügyben sokkal mérsékeltebb volt, a folyóirat újabb számaiban látványosan felismerhető váltás történt a sokkal konzervatívabb, autoritáriusabb „vallási-faji” irány felé. Ez a trend egyfajta megkésett konzervatív reakciónak is tekinthető ugyanazokra a legitimációs krízisekre, amelyek elvezettek a radikalizációhoz, valamint ahhoz, hogy a morális-abszolutista és az instrumentális-pragmatikus csoportok a háború utáni másként gondolkodói mozgalom végső, „nemzeti” fázisában összekapcsolódtak. Ezt az új, „nagy Oroszország” irányzatot az alsóbb osztályon belüli tekintélyelvű, nacionalista frusztrációk táplálták, és ha sikeresen tudott volna a városi és kisvárosi munkásosztály tagjából támogatókat toborozni – amely egyébként egyáltalán nem valószínű –, olyan jelentős erővé válhatott volna, amellyel a szovjet pártnak és kormánynak számolni kell.⁸²

⁸⁰ Allworth, Edward: The Changing Intellectual and Literary Community. In: *Central Asia*. 349–396; valamint Nove, A.: History, Hierarchy and the Nationalities: Some Observations on Soviet Social Structure. *Soviet Studies*, 21. (1969. July), 70–92 – különösen: 84–89. Lásd még The Intellectual Potential of Soviet Asians. RFE, *Research*, Communist Area, 1506. (1972. augusztus 1.).

⁸¹ Pospelovsky, Dmitry: The Resurgence of Russian Nationalism in Samizdat. *Survey*, 19. (1973/ Winter), 51–74. A „fél”-fasizmus programját kutatva A. Fetisov és munkatársai jól körüljárják mindkét konzervatív nacionalista platformot. Lásd *Hronyika*, 7. (1969. április. 30.); SDS, X, AS, 196.

⁸² Vö. az olyan samizdat cikkeket, mint például Kazakov, A.: K voprosu o szravnenii zszennnogo urovnja trudiascsihszija Rosszii, SSSR i drugih kapitaliszticekih sztran. *Szovobodnaja Mysl*, 1. (1971. december 20.), SDS, 24. (?), AS, 1180; továbbá titokban terjesztett röplapokat Moszva munkáskörze-

A szovjet másként gondolkodói mozgalom negyedik, „csökkentést és polarizációt” mutató szakasza 1971-ben vette kezdetét. Ennek az új periódusnak – amely talán a szervezett másként gondolkodás végső szakaszát jelenti – a legfőbb jellegzetességei a demokratikus mozgalom ideiglenes nemzeti egységének szétesése, az egyéni, koordinálatlan és időszakos csoportok tevékenységéhez való visszatérés, valamint a rezsimmellenes erők ideológiai polarizációja. Ezek a fejlemények azoknak a megváltozott politikai, szociális és gazdasági jelenségeknek az eredményei, amelyekben a rezsím és annak belső ellenzéke közötti interakciók pozicionálódtak.⁸³

1970-ig világossá vált, hogy a tiltott érdekvéonyesítés különböző területeinek fokozatos összekapcsolódása, valamint az, hogy a másként gondolkodók egyre több hangsúlyt fektettek az alapvetően politikai természetű, az elit rétegeken kívüli illegitim ügyekre, potenciálisan komoly biztonsági problémákat jelentettek a rezsím számára. A másként gondolkodók követeléseinek gyors polarizációja és a nemzeti-ségi, illetve vallási érdekből történő értékarktikuláció formájának és lényegének radikalizációja azt sugallta a vezetés számára, hogy az ilyen követelések biztonsági szelepként való alkalmazása esetén is túlnyomó volt a szubverzív és politikai destabilizációs lehetőség.

Egy ízben az SZKP-elit arra a megállapításra jutott, hogy Robert Dahlt parafrázálva elmondható: a szervezett másként gondolkodói mozgalom tolerálásának ára már meghaladja annak az elnyomó hadjáratnak a valószínűsíthető költségét, amelyet a mozgalom felszámolása érdekében több fronton is folytattak. Az *Aktuális események krónikája* című samizdat folyóirat 1971–1972-es számaiban megjelent riportok alapján a rezsím taktikáját talán a következőképpen rekonstruálhatjuk: határozott erőfeszítést tettek a samizdat folyóiratok (elsősorban az *Aktuális események krónikája*) eltiprására, valamint igyekeztek letartóztatni a vidéki terjesztőket, és a lehető leghatékonyabban próbálták zaklatni a szerkesztőket.⁸⁴ Az olyan taktikák, mint a fokozott megfigyelés, a magántelefonok lehallgatása, a külföldi újságírókkal való kapcsolatok korlátozása, a titkosrendőrség vizsgálati tisztjei előtti ismétlődő megjelenésre kötelezés, valamint a munkahelyükről elbocsátottakkal szembeni hírhedt „antiparazita” törvények foganatosításával való fenyegetőzés, kétségkívül a mozgalom legprominensebb személyei ellen irányultak.

teiben (1972. május). Ezek a röpiratok feltehetően kellően fogékony célcsoportra leltek az alulfizetett ipari munkások és a kollektivizálásra rákényszerített parasztság körében. Vö. Bryan, Paige: Concerning Economic Grievances from Samizdat. RL, *Research*, CRD, 162/72. (1972. július 7.). Lásd még Soviet Underground Urges Strikes to Raise Standards. *The New York Times*, 1972. június 20.

⁸³ A jelenség tömör összefoglalójáért, amelynek magját az 1971-től lejártszódó szovjet másként gondolkodói tevékenységek alkotják, lásd Shub, Anatole: The Escalation of Soviet Dissident – and of Soviet Repression. *The New York Times Sunday Magazine*, 1972. Sept. 10, 92–94.

⁸⁴ Vö. Civil Rights Journals Frightens the Central Committee into Action. RFE, *Research*, Communist Area, 1283. (1972. február 4.).

Az efféle kicsinyes zaklatásokkal ellentétben gyorsan és könnyörtelenül bántak el az alacsony társadalmi helyzetű disszenterekkel. A leendő Izraelbe emigráló zsidók részleges kivételével minden gyanúsított ukrán és balti nemzetiségi és vallási másként gondolkodó, akiket az 1971-es és 1972-es végrehajtott rendőrségi akciókban letartóztattak, szokatlanul kemény büntetéseket kapott – gyakran nem is egy, hanem több büntetést is róttak rájuk (börtönt és száműzetést, szigorított munkatábor és száműzetést stb.).⁸⁵

A tiltakozási mozgalom izolálódott értelmiségi vezetőkké és bebörtönzött követőkké váló sikeres megosztása után a rezsim arra törekedett, hogy csökkentse a prominens értelmiségiek rangját. Néhányukat bebörtönözték (például Pjotr Jakirt), Jurij Galanszkov esetében visszatartották és megtagadták az orvosi kezelést, ami így a halálához vezetett,⁸⁶ másoknak (J. Brodskij, A. Jeszenyin-Volpin, P. Litvinov, Sz. Cukerman, J. Glazov, V. Csalidze, Zs. Medvegyev) engedélyezték, hogy elhagyhassák a Szovjetuniót, a többieket pedig arra kényszerítették, hogy maradjanak némák, vagy Szaharov és Safarjevics esetében fogadjanak el új, szigorúan korlátozó irányelveket a Szovjetunóban folytatott tevékenységükre vonatkozóan.

Bár ezek az új intézkedések meglehetősen zavaros természetűek, tény, hogy a szovjet másként gondolkodó értelmiségiek 1972-es *egyetlen* kollektív nyilatkozata (amelynek lényege, hogy a Szovjetunió fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmára való tekintettel terjesszék ki a készülődőben levő amnesztiatörvénynek a hatáskörét, és az a politikai foglyokra is vonatkozzon) egyfajta visszavonulást a tükrözött, amennyiben a politikai demokrácia illegitimnek számító problémáinak területéről az emberi jogok, illetve a szocialista jogszerűség kevésbé kifogásolható ügyeire vitte át a hangsúlyt.⁸⁷ Ez önmagában természetesen nem zárja ki a más üldözött személyek nevében létrehozott egyéni nyilatkozatok további körforgását, azonban inkább a politikai reformok népszerűsítését célzó, szervezett akciók végét jelzi a Szovjetunióban.

Valerij Csalidze lemondása a Moszkvai Emberi Jogi Tanácsából 1972 nyarán és Andrej Tverdohlebov későbbi távozása abból a csoportból, amelyben látványos vitát folytattak arról, hogy miért nem volt erőteljesebb rendszerkritikus reakció, amikor Csalidze a hivatalos szervek által is jóváhagyott amerikai előadói körútja alatt elvesztette a szovjet állampolgárságát, azt sugallja, hogy 1972 tele volt a legutolsó életképes pontja a szervezett másként gondolkodásnak, mielőtt eltűnt volna a szovjet politikai színtérről.⁸⁸

⁸⁵ Vö. Dissidents Among National Minorities in the USSR. RL *Dispatch*, 1972. augusztus 29.; valamint Current Events in Ukraine. RFE, *Research*, Communist Area, 1585, 1972. október 31.

⁸⁶ *The New York Times*, 1972. november 28.

⁸⁷ *The New York Times*, 1972. november 19.

⁸⁸ *The New York Times*, 1973. január 18.

Másként gondolkodás: a politikai döntéshozatalra gyakorolt hatás

A fenti megállapítások igyekeztek tehát leírni és elemezni a háború utáni politikai reformmozgalom szociális bázisait, ideológiai irányait, valamint fejlődésének első állomásait a Szovjetunióban. A következőkben arra törekszünk, hogy megállapítsuk a demokratikus mozgalom szovjet politikai folyamatokban betöltött helyét, valamint jelentőségét, majd egy sor tapogatózó javaslatot vetünk fel a másként gondolkodás két fő irányzatának (instrumentális-pragmatikus és morális-abszolutista) és az újonnan felbukkanó harmadik ágának (anomikus-militáns) politika döntéshozattal összefüggő potenciájára vonatkozóan.

A másként gondolkodás legtagabb értelemben véve érdekkifejezések valamilyen normatív tartalommal felruházott formájaként is tekinthető. Bár a mozgalom egészében véve látszólag hordozza egy „csoport” olyan szociológiai előfeltételeit, mint amilyen a „csoportöntudat, a tulajdonított csoportstátusz, valamint a közösen osztott értékek készlete,”⁸⁹ mégsem „érdekcsoportként” kell rá tekinteni – értsük bár e kifejezést a klasszikus vagy a modern értelemben. Mivel az érdekcsoport-elméletek szemmel láthatóan sikertelenek abban, hogy ne csak a társadalmi helyzet és az anyagi nyereség fogalmaival adjanak számot az unortodox érdekkifejezés kommunista rendszerebeli motivációjára, ezért ezek a teóriák javarészt használhatatlanok a kortárs szovjet másként gondolkodó mozgalom elemzéséhez szükséges precíz analitikus eszközként.⁹⁰ Ehelyett hajlamosak vagyunk a mozgalmat egy új, a kommunista párt funkcionális rétege és az elit közti interakció⁹¹ amorf dimenziójaként értelmezni, valamint a poszttotalitárius csoportpolitikák kiterjesztéseként hagyományosan illegitim vagy féllegitim területeihez kapcsolódó politikai tevékenységnek tekinteni.

A szovjet politika ezen új dimenziójának a dinamikáját a legjobban úgy lehetne elemezni, ha megpróbálnánk meghatározni azokat a feltételeket, amelyekkel a másként gondolkodók egyes eszméi talán befolyásolhatják a kommunista párt

⁸⁹ Lodge, Milton: Groupism in the Soviet Union. In: *Communist Studies and the Social Sciences*. 255.

⁹⁰ Vö. Harsanyi, John C.: Rational Choice Models of Political Behavior vs. Functionalist and Conformist Theories. *World Politics*, 21. (1969. July), 517skk. Lásd még Griffiths, Franklyn: A Tendency Analysis of Soviet Policy Making. In: *Interest Groups in Soviet Politics*. Eds. Skilling, H. Gordon – Griffiths, Franklyn. Princeton: Princeton University Press, 1970, 335–377; Gehlen, Michael P.: Group Theory and the Study of Soviet Politics, valamint Deutscher, Isaac: Pressure Groups. In: *The Soviet Political Process: Aims, Techniques, and Examples of Analysis*. Ed. Ploss, Sidney I. Waltham, Mass: Ginn, 1971, 35–54; 265–271; Langsam, David E. – Paul, David W.: Soviet Politics and the Group Approach: A Conceptual Note. *Slavic Review*, 31. (1972. March), 136–141.

⁹¹ „Funkcionális elit” alatt (párton kívüli) vezető bürokrata szakembereket és más, kiemelt pozíciókat betöltő személyeket értünk, azaz olyanokat, akik az államigazgatásban a fejlesztési ügynökségeknél, a hadsereg kötelékében, a kereskedelmi szövetségeknél, a Komszomolon belül és a különböző oktatási, kulturális és tudományos intézményekben belül foglalnak el valamilyen kiemelt helyet. A meghatározás ezért Brzezinski és Huntington értelmezésében magában foglalja mind a „különleges érdekcsoportokat”, mind pedig a „politikai csoportokat”. Brzezinski–Huntington: i. m. 191–234.

döntéseit.⁹² A *politikai döntéshozó potenciáját* értékelő általános javaslatként a más-ként gondolkodásnak a kommunista államigazgatásbeli jelenségét tanácsos úgy meghatározni, mint a jogszerűtlen érdekkifejezés egy formáját, amely magában foglalja azokat a politikai rendszerrel kapcsolatos, a cselekvésre vagy nem cselekvésre vonatkozó következtetéseket, amelyeket a kommunista pártvezetés legitimnek, féllegitimnek vagy illegitimnek tekint, és amelyek (1) a problémás területen; (2) a címzetten (szándékolt címzetten); (3) az érzelmi tartalmon (mobilizáló potenciálon); (4) a kifejezés formáján; (5) a csoportosulás formáján és (6) a meghatározó ágenseknek (artikulatoroknak) tulajdonított politikai és szociális helyzeten múlnak. A rezsim előzékeny, ambivalens vagy elnyomó módon *reagálhat* rájuk.

1.3. táblázat: Az érdekkifejezés legitimációs és illegitimációs tényezői a poszttotalitárius szovjet politikában

	Legitim	Féllegitim	Illegitim
Problémás terület	Fejlődési racionalitás	Emberi jogok – szocialista jogszerűség Életminőség Alkotói szabadság Vallási autonómia	Demokratikus politikai igények Nemzetiségi jogok Sztálin és a „személyi kultusz” kérdései
Címzett	Tényleges állami szervek, hatósági panaszkezelő szervek, ügynökségek	Tényleges állami szervek és nem hivatalos személyek	A közvélemény, a társadalom, a külföldi tudósítók stb.
Érzelmi tartalom	Legitimációt támogató – „konstruktív”, a párt iránti hűség vagy hazafiság szellemében	Rendszerlegitimáció-kritikus	Rendszerellenes (szovjetellenes, pártellenes stb.)
Kifejezési forma	Pragmatikus, alkudozó	Feltétlen értékorientált (hagyományos értelmiségi magatartás)	Militáns, aktivista
Csoportosulási forma	Szervezetlen egyének	Adott problémát érintő <i>ad hoc</i> csoportosulások (időszakos interakció)	Többcélú szerveződés (gyakori és ismétlődő interakciók)
Ágens	Magas státusz, a párton, a gazdaságon vagy kiemelt érdekcsoportokon belüli kulcsfontossággal rendelkezők (tudósok, katonai szakértők, gazdasági szakemberek stb.)	Magas-közepes státusz (tudósok, ismert írók, rehabilitált párttisztviselők, jó kapcsolatokkal rendelkező értelmiségiek stb.)	Alacsony státusz (független értelmiségiek, diákok, nemzeti kisebbségek, egykori büntetőtáborbeli foglyok, egyház személyek, szélsőséges csoportok stb.)

⁹² A „politics” és a „policy” dimenziókban született döntések közötti szovjetunióbeli különbségekkel kapcsolatban lásd Hammer, Darrel P.: Towards a Theoretical Model of Non-Competitive Political Systems: Conflict and Decision-Making in the USSR. 29–33. A szöveg az Amerikai Politikatudományi Társaság 1967 szeptemberében Chicagóban megrendezett találkozóján hangzott el.

A sematikus táblázat a Hruscsov utáni időszak szovjet politikai folyamatainak természetével és a jogszerűtlen érdekkifejezés legitimációját érintő hivatalos felfogással kapcsolatos *a priori* feltevéseket tartalmaz. Robert Dahlnak a politikai rezsim és belső ellenzéke közötti kapcsolatot meghatározó körülményekről, jellemzőkről és fejlődési variánsokról szóló tanulmánya két axiómát kínál fel, hogy meggyőző módon magyarázzuk el a szovjet helyzetet.⁹³ Dahl felvetése szerint (1) „annak valószínűsége, hogy az államigazgatás tolerálja a belső ellenzékét, növekszik, amint e tolerancia várható költsége csökken”, valamint (2) „annak valószínűsége, hogy az államigazgatás tolerálja a belső ellenzékét, növekszik, amint az elnyomás költsége is növekszik”.

Amennyiben ezeket a felvetéseket magától értetődőnek fogadjuk el, feltételezhetjük, hogy a politikához való hozzájárulások közül a rendszer sikeres fejlődését támogatókat legitim célnak tekintik, ezáltal a párt is felkarolja őket, míg a militáns, aktivista jellegű nemzeti kisebbségek részéről a politikai önrendelkezéssel kapcsolatban jelentkező igényeket eredendően felforgatónak tartják, így a rezsim ezeket elnyomja. Hasonlóképp a kommunista párt nézőpontjából a megfelelő hatóságoknak címzett sérelmek (rendőrség, ügyészség, párttisztviselők, újságok stb.) előnyösebbnek bizonyultak, mint a nem eliteknek és a külföldi személyeknek szólók; a „konstruktív” javaslatok célszerűbbek, mint az aljas feljelentések, az aktivista meg nem alkuvókkal való kompromisszum hasznosabb, egy elszigetelt egyén előnyösebb egy többcélú hivatalosan megalapított szervezetnél, valamint az elit egy megbízható vagy kiemelkedő személyisége nagyobb előnyt jelent, mint a társadalom egy jelentéktelen – feltehetőleg elidegenedett – tagja.

Ha továbbra is feltételezzük, hogy ezek az észlelési előítéletek reprezentálják a pártelit részéről a másként gondolkodás egyes formáihoz való hozzáállás tipikus motívumait, talán képesek leszünk néhány, a másként gondolkodás egyes iskoláinak politikai döntéshozatali potenciájával kapcsolatos tapogatózó javaslat felkínálására.

A kommunista párt politikai dilemmáiban való *morális-abszolutista* közreműködés hajlamos a „legitim” kategóriába sorolódni kizárólag az érdekkifejezés technikák értelmében, valamint alkalmanként azon „ágenseknél” is, akik meglehetősen gyakran alacsony státuszú – ezért politikai értelemben potenciálisan szubverzív – szociális háttérből származnak.⁹⁴

Úgy tűnik, az irodalmi közösségnek két teherrel is szembe kell néznie, amikor a politikaformáló célok vezérlik. Egyfelől a morális-abszolutisták feltűnően sikertelenek, amikor gazdasági modernizációs problémákkal foglalkoznak, másfelől

⁹³ Dahl, Robert A.: *Polyarchy*. New Haven: Yale University Press, 1971, 15.

⁹⁴ Az olyan magas társadalmi státuszú alkotók és értelmiségiek, mint amilyen a költő Alekszandr Tvardovszkij vagy a gordonkaművész Msztiszlav Rosztropovics, kivételt képeznek ezen általánosítás alól.

pedig saját gazdasági igényeik politikailag elfogadható megfogalmazásához nem áll rendelkezésükre a szükséges gazdasági és tudományos háttér. Azaz mihelyt a párt-nak és a gazdasági bürokráciának nem okoz gondot, hogy a morális-abszolutista csoport magasabb életminőségre, jobb lakhatási és fejlettebb vidéki életkörülményekre vonatkozó követeléseit jó szándékú, de amatőr és a fejlődés szempontjából irreleváns demagógiaként utasítsa el, az irodalmi közösség csak kis befolyást tud gyakorolni a politikai döntéshozatalra a rezsim fejlődési legitimációjának e válságos területén.

A morális-abszolutisták, a libertárius orosz értelmiségi tradíciók tudatos örökösei az érdekkifejezés stílusát és tartalmát illetően szintén hátrányos helyzetben vannak. A hatóságok – akiknek az unortodox orosz politikai tevékenységekkel kapcsolatos orientációját az egyformán autoritárius, tradicionális orosz bürokráciai viselkedés eszméi és motivációi itatják át – rendszerint egyáltalán nem tartják a politikai döntéshozatali folyamatokhoz való legitim hozzájárulásnak a javaslatukat. Ráadásul, mivel az értelmiségiek a múlt történelmébe és a sztálinizmus jelenbeli veszélyeinek taglalásába feledkeznek bele – utóbbi a hivatalnokok legitim politikai autoritásának legebevezetőbb pontja –, ezzel a szovjet politikába egy apokaliptikus és a politikával összeegyeztethetetlen alkotóelemet hoznak be, amely nemcsak a rezsim folyamatban levő politikai szocializációs törekvéseire hat ki, hanem a kollektív pártvezetés bizonytalan belső erőegyensúlyának megzavarására is hajlamos.

Ebből arra következtethetünk, hogy a morális-abszolutista befolyás a politikai döntéshozatali folyamatokban a legjobb esetben is csak indirekt módon tud végbemenni a több mint három lehetséges eset egyikében. Az értelmiségiek folyamatos desztalinizációs követeléseit a párton belüli bizonyos érdekharcok is manipulálhatták (például Hruscsov emiatt járult hozzá Jevtusenko *Sztálin örökösei* és Szolzsenyicin *Ivan Gyenyisovics egy napja* című írásainak publikálásához), esetleg a párt legmagasabb tanácskozási testületeiben használták fel őket negatív vagy pozitív kontextusban, vitatott napirendi pontokként. Az a felhívás, amelyben a XXIII. SZKP-kongresszus előestéjén a szovjet értelmiségiek a folyamatos resztalinizáció veszélyeire figyelmeztették a pártot, talán jól szemlélteti az ilyen cselekedetek kétesélyűségét,⁹⁵ hiszen a pártvezetés az ettől függetlenül elért politikai eredmények indokaként is felhasználhatta (főként Kínával, Jugoszláviával vagy más szocialista országokkal kapcsolatos külpolitikában, ahol az efféle ezoterikus kommunikáció az adott körülmények szempontjából politikailag megfontoltnak tűnhetett). Jó példa az ilyesfajta nem hivatalos ezoterikus kommunikációra, ha Ernst Henri Mao Ce-tung állítólagos világhódító terveiről szóló provokatív cikkének megjelenését, valamint kínai kritikusainak szóló válaszát az 1967–1968 telén folyó kínai–szovjet tárgyalások

⁹⁵ Vö. SDS, IV, AS, 273.

kontextusába helyezzük.⁹⁶ Lehet, hogy Ernst Henri inkább Leonyid Brezsnyevre gondolt, mint Mao Ce-tungra?

Az irodalmi értelmiség és a fiatalabb generáció tagjaitól eltérően az *instrumentális-pragmatikus* másként gondolkodókhoz tartozók közül a legtöbben, ha nem is mindenki, a megalapozott, politikailag jelentős és a fejlődést tekintve nélkülözhetetlen elit köréből jönnek, akik maguk is olyan pozíciókban voltak, hogy azt kihasználva bizonyos módokon, illetve különféle félig törvényes utakon befolyásolhatták a politikai döntéshozatalt. Ezenfelül a morális-abszolutistáktól eltérően a szovjet tudósok és a technokrata értelmiségiek csak a legnagyobb vonakodással vettek részt a politikában – és akkor is lényegében az egyéni vagy közösségi önvédelem eszközeként, hogy megakadályozzák a sztálinizmus visszatérését.

A letartóztatott matematikus, Revolt Pimenov és Leningrád város pártbizottságának ideológusa, V. S. Medvegyev közötti dialógus jól szemlélteti ezt a problémát.

„Medvegyev: – Helytelen életmódot folytat. Egész gyűjteményre való szovjet-ellenes irodalmat koboztak el öntől.

Pimenov: – Egyetlen olyan sor sem volt bennük, ami a szovjet hatalom megbuktatására, gyengítésére vagy effélékre vonatkozna...

Medvegyev: – Nem érdekel a jogi csűrös-csavarás. Tulajdonképpen csak beszélgettünk... Hogyan kezdték el érdekelni az ilyesféle irodalmak?

Pimenov: – Az egész onnan jött, hogy mi, tudósok egy ideje elvesztettük a személyes biztonságérzetünket. Ez nagyjából 1966 végétől érezhető. Addig valahogy nem féltünk. Aztán valahogy rákényszerítettek minket a félelemre. Miért? Fontos, hogy rájőjjünk, milyen társadalmi okok vezettek ehhez a félelemhez.

Ha tudományban dolgozunk, hinnünk kell a jövőben. Ha ez nincs, olyan szakbarbárok leszünk, akik csak a saját tudományterületükkel vannak elfoglalva, a közösség problémái azonban nem érdeklik őket. A személyes biztonságunk fenyegettségét megmagyarázza, ha tanulmányozni kezdjük a politikát. Az egész az írókkal kezdődött. A tárgyalások során az volt a legfontosabb, ahogy viselkedtek velük. A jogi normák megsértése felhívta rájuk a figyelmet, és ez az egész a közvélemény érdeklődését is felkeltette.”⁹⁷

Pimenov nyugalomával cáfolta meg az apparatcsik fenyegető kérdéseit, és a szovjet másként gondolkodó tudósok érdekkifejező megszólalásaira jellemző önbizalomról és belső tartásról árulkodott. Egy olyan korban, ahol globális ideológiai

⁹⁶ Vö. Henry, Ernst: The View from the Pamirs. In: *Current Digest of the Soviet Press* (a továbbiakban: CDSP), 20. (1968. január 28.), 1–6 (eredetileg: *Literaturnaja Gazeta*, 39–40, 1967. szeptember 27.; október 4.); valamint Politics and Entomology. In: CDSP, 20. (1968. március 21.) – eredetileg: *Literaturnaja Gazeta*, 8. (1968. február 21.). Lásd még Griffith, William E.: On Esoteric Communication. *Studies in Comparative Communism*, 1. (1970. January), 47–54.

⁹⁷ *The New York Times*, 1970. október 8. Végül Kaluga körzet bírósága öt év száműzésre ítélte Pimenovot. Vö. *Chronicle*, 16. (1970. október 31.) In: SDS, X, AS, 500.

versengés sikerét a gazdasági fejlettségben és tudományos haladásban mérik, az olyan kiváló tudósokkal, mint Andrej Szaharov, Mihail Leontovics, Igor Szafarjevics és munkatársaik, nem bánhatnak úgy, ahogyan a bebörtönzött – és hírhedten haszontalan – szovjet tudósokkal bántak Beriják egykor, a sztálini időkben. A Szolzenyicin-féle *A pokol tornáca* című regény politikailag impotens honpolgáraival ellentétben a kortárs szovjet tudósok a párt és államigazgatás döntéshozatali monopóliumcsökkenésének eredményeként alapvetően 1972 elejéig személyes immunitást, az adminisztratív beavatkozástól és az ideológiai zaklatástól való mentességet élvezhettek a tudománypolitikában, valamint annak ipari, mezőgazdasági és haditechnológiai területeken való alkalmazásaiban.⁹⁸

Ebből következik, hogy habár a szakszerűtlenség, a bürokratikus belharcok, az ideológiai zavarok miatt egy ideig bizonyos ügyek elhalasztódtak, a konstruktív politikai javaslatok azonban előbb-utóbb meghallgatásra találtak a megfelelő speciális döntéshozó testületnél vagy a párt adott tisztségviselőjénél.

A tudósoknak az ideológiamentes területeken elfoglalt helyzete a „hatalom sokkal modernebb formáján” nyugodott, mint a párté.⁹⁹ Így hajlamosak voltak oly módon prezentálni az ügyüket, hogy a politikai vezetés legfeljebb ideológiai alapon kifogásolhatta – ám ez a rövid távú fejlődés kontextusában általában irreleváns problémának tekintődött.¹⁰⁰

Ráadásul, amennyire a publikált bizonyítékok alapján vizsgálható (legalábbis 1971 márciusáig), nem volt olyan kérdéses probléma, amellyel kapcsolatban a tudományos közösség tagjai összeütközésbe kerültek volna a pártvezetéssel. A Brezsnyevnek, Kosziginnek és Podgornijnak címzett Szaharov–Medvegyev–Turcsin-memorandumból sejthető, hogy a másként gondolkodó tudósok hajlamosak voltak magukat a tudományos és gazdasági ügyekben feltételezhetően nyitott gondolkodású politikai vezetés hűséges, szakértő tanácsadóinak tekinteni. Soha senki nem következtetne a tudósok kifogástalanul ortodox nyelvezetéből arra, hogy talán úgy tekintettek bizalmas körökben ezekre a politikai vezetőkre, mint akik csak a bűntetőtáborok irányítására alkalmasak, vagy mint az „állami hivatalnokok áruhájába

⁹⁸ Az 1970-es évek elején a párt törekvéseiről, amelyekkel helyre kívánták állítani a másként gondolkodó tudósok ideológiai hovatartozását, lásd Ianovsky, R.: *The Scientists' Ideological Convictions*. In: *CDSP*, 22. (1970. december 15.) – eredetileg: *Szovetskaja Rosszija*, 1970. augusztus 28.; O Rabote partiinogo komiteta fizicseszkojgo instituta imeni P. N. Lebedeva Akademii Nauk SSSR. *Partijnaja Zsizn'* 23. (1970), 3skk.; Yagodkin, V.: *Party Life in Scientific Collectives*. In: *CDSP*, 26. (1972. Nov. 8.), 9–11 (eredetileg: *Kommunist*, 1972. július 11.); és Petrov, G.: *Facing One's Comrades (The Communists at a Research Institute Discuss Their Tasks in Connection with the Forthcoming Exchange of Party Documents)*. In: *CDSP*, XXIV, 32, 1972. szeptember 6., 14–15 (eredetileg: *Pravda*, 1972. július 31.).

⁹⁹ „Az autoritás igazán modern formája a hozzáértő szakemberek kérdése.” Vö. Mitscherlich, Alexander: *Changing Patterns of Political Authority: A Psychiatric Interpretation*. In: *Political Leadership in Industrialized Societies*. 33.

¹⁰⁰ Marko, Kurt: *Soviet Ideology and Sovietology*. *Soviet Studies*, 19. (1968. April), 473skk.

bújt banditákra”, ahogyan a legfrissebb szamizdat nyilatkozatban a „Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egy csoportnyi tudósa” megfogalmazta.¹⁰¹ Valóban, talán senki nem venné észre, hogy máris belebonyolódtak a hasonló intellektusok nagy tételekkel bíró játszmájába.

Mindenesetre világosnak tűnik, hogy az instrumentális-pragmatikus üzenet, amely látszólag a fejlődési észszerűségeket érinti, valójában a politikai hatalomra vonatkozik. Azaz, a tudósoknak a „közösségi élet SZKP égisze alatt történő továbbbi demokratizálásának” a gyors gazdasági modernizáció szempontjából vett fontosságára vonatkozó állásfoglalását talán úgy is lehet tekinteni, mint egy kísérleti nyitó lépést és javasolt alkukapcsolatot a két partner között – legalábbis a párt és a tudományos értelmiségiek közötti akkori viszony kontextusán belül. Talán afféle próbálkozásként is értelmezhető, hogy a tudományos közösség politikai lojalitásának „valamijét” a pártnak a „valamiértjére” cserélik – nagyobb részesedésre a politikai döntéshozatalban, valamint a funkcionális elit instrumentális-pragmatikus csoportjának garantált polgárjogokra.¹⁰² Valóban, ahogy David Holloway megjegyezte, ebben a kontextusban, „a tudósok haszna nem szükségszerűen a politikusok vesztesége”.¹⁰³ A tudósoknak sikerült elérniük, hogy Zsorecz Medvegyevet 1970 júniusában kiengedjék a KGB pszichiátriai kórházából, a következő hetekben pedig intenzív tárgyalásokat folytattak a párttal és a rendőri hatóságokkal. Ezek alapján okunk van azt hinni, hogy ennek a pusztán kísérleti vagy eseti alapon felvázolt új modus vivendinek *bizonyos* aspektusai 1970 nyarán talán működtek volna.¹⁰⁴

Mindemellett azonban, ahogyan 1970. június 30-i nyílt levelében 31 tudós és akadémikus értelmiségi is rámutatott, az efféle kompromisszumok előnyeit a tudósok csoportján kívüliekre is ki kell terjeszteni.¹⁰⁵

„A tudósok egy szakmai csoportja megvédi Zsorecz Medvegyevet. Üdvözljük az ilyen kollektív erőfeszítéseket. Ez egy csodálatos dolog. Nem volna rossz ötlet például, ha az írók is követnék ezt a kezdeményezést és megvédenék kollégáikat. Mi csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a szakmai csoportokon kívülieknek is szükségük van hasonlóan teljes körű és buzgó társadalmi támogatásra.”

¹⁰¹ Vö. *SDS*, VII, AS, 434; valamint *Posev*, 11 (1970), 61–62.

¹⁰² Vö. Sakharov, A. D. – Turchin, V. F. – Medvedev, R. A.: *Open Letter to L. I. Brezhnev, A. N. Kosygin and N. V. Podgorny*. *Survey*, 76. (1970/Summer), 165.

¹⁰³ Holloway, David: *Scientific Truth and Political Authority in the Soviet Union*. *Government and Opposition*, 5. (1970/Summer), 356.

¹⁰⁴ Vö. Piszmo dvadsati ucenyk. 1970. június 4., *SDS*, VI, AS, 417, illetve Piszmo A. D. Sakharovam L. I. Brezsnevu v zascsitu. Zh. A. Medvegyeva. [Szaharov levele Brezsnyevhez Medvegyev védelmében.] 1970. június 6., *SDS*, VII, AS, 471. Ebben az esetben a tudósok tárgyalási taktikáit a „meggyőzőkészség és a párhúség elemzése” jellemezheti. Vö. Lindblom, Charles E.: *The Policy Making Process*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968, 118.

¹⁰⁵ G. v D.: *Soviet Scientists in Defense of Human Rights*. *RFE, Reserach, Communist Area*, 0797. (1970. Nov. 18.).

Csak találgatni tudunk, hogy vajon ez a levél az egész instrumentális-pragmatikus csoport konszenzusát képviseli, vagy csak egy radikális és egalitárius klikkjük érzését fejezi ki. Mindenesetre Andrej Szaharovtól és 1972-es memorandumától eltekintve (amelyről még a tanulmány zárószakaszában lesz szó) a tudósok határozottan tartózkodtak attól, hogy bármit is hozzáfűzzenek a vallásszabadsághoz és a nemzetiségi jogokhoz kapcsolódó problémákhoz. Mivel ezek az ügyek elsődlegesen a lakosság idősebb, vidéki és aluliskolázott szegmensére korlátozódnak, egyáltalán nem meglepő módon csak kevés szovjet tudós fordított rá gondot, hogy az efféle, eliten kívüli kérdésekbe bonyolódjon. Bár ez a semmitmondó hozzáállás rövid távon talán taktikailag előnyös lehet az instrumentális-pragmatisták számára, viszont elképzelhetetlen, hogy az általuk megszerzett átmeneti tárgyalási pozíció fenntartható lesz egy olyan politikai rendszerben, amelyben a lakosság fele nem oroszokból tevődik össze, és közülük sokan – főleg a balti és közép-ázsiai népek – alapvető jogként és legfőbb politikai céljukként tekintik a vallásszabadságot.

Az instrumentális-pragmatikus másként gondolkodók befolyása a politikai döntéshozatali folyamatra potenciálisan figyelemre méltó. Optimális körülmények közt – vagyis Brzezinskiné a szovjet politikai rendszer 1970-es évekbeli lehetséges jövőképeiről szóló programja terminológiája szerint a „fejlődés” vagy az „alkalmazkodás” jelenségei közepette –¹⁰⁶ talán jelentősen közreműködhetnek egy vagy több esetben az alábbi lehetőségeknél:

1. Az SZKP-vezetés specifikus csoportjainak tagjai által képviselt, a fejlődési észszerűségekkel kapcsolatos álláspont nyílt támogatásával a tudósok befolyásolni tudják a források elosztásából fakadó politikai viták pártapparátuson belüli kimenetelét. Ebben a kontextusban a tudósok talán fontos szerepet játszhatnak a hazai és külföldi tudományos innovációk fejlődési irányjaiban, valamint abban, hogy miként lehet ezeket a szovjet körülmények között megvalósítani. A Liberman-javaslatok, valamint a szovjet közgazdászoknak az olyan új gazdasági innovációk kelet-európai hasznának (például a magyar új gazdasági mechanizmusnak) a megbecsülése terén játszott szerepe relevánsnak tűnhet ebben a helyzetben.¹⁰⁷

¹⁰⁶ „A pluralista fejlődés azzal járna, hogy a párt kevésbé egyöntetű (...) testületté alakulna át. (...) A párt (...) szerepe inkább morálisan és ideológiailag ösztönző lenne, mint uralkodó. Az állam és maga a társadalom válna az újítás és a változás legfontosabb forrásává”.

„A technikai alkalmazkodás azzal járna, hogy a bürokratikus-dogmatikus párt technokraták pártjává alakulna át. (...) A társadalmat és az államot egybekapcsoló fő integrációs elvként a nacionalizmus venné át az ideológiai dogmák szerepét. A katonaság fiatalabb, műszakilag tájékozottabb vezetői minden valószínűség szerint ilyen fejlődés mellett lennének. A politikai vezetés az első variánshoz hasonlóan kollektív maradhatna, jóllehet a párt, az állam, a hadsereg és a nemzetgazdaság vezetőinek szélesebb koalícióját jelentené.” Brzezinski, Zbigniew: *Between Two Ages*. New York: Penguin, 1970, 165–166. Magyarul: Brzezinski: *Két korszak között*. Budapest, Kossuth, 1974, 211–212.

¹⁰⁷ Vö. Treml, Vladimir G.: Interaction of Economic Thought and Economic Policy in the Soviet Union. *The History of Political Economy*, 1. (1969/Spring), 187–216; The Politics of Libermanism. *Soviet Studies*, 19. (1968. Ápril), 567–572; Judy, Richard W.: The Economists. In: *Interest Groups in Soviet*

2. Az *ad hoc* tárgyalási kapcsolatok rutinszerűvé tételén keresztül (lásd Medvegyev esetét) a tudósok talán jelentős politikai befolyást szerezhetnének a tudomány-politikai döntéshozatali folyamatban, például az „alapkutatás vs. alkalmazott kutatás” szembenállása okozta problémának, valamint a kutatási intézetek és egyetemi tudományos részlegek finanszírozási, strukturális, és a személyzeti politikákkal kapcsolatos kérdéseinek a megoldásában.¹⁰⁸
3. A kapcsolat kölcsönösen előnyös természetének felismerésén keresztül mindkét oldal érdeke lenne, hogy reprezentatív, kvázi intézményes, a két autonóm partner közös érdekein alapul tanácsadó testületeken keresztül csatornázza be a tudományos közösség közreműködéseit a politikába.¹⁰⁹
4. Ezen intenzív instrumentális interakciós folyamat hosszú távon a problémamegoldás és tudományfilozófia nem marxista módszereinek fejlődéséhez, valamint a párt normatív kritériumalapú ideológiai legitimációjának eróziójához is elvezethetne.¹¹⁰

A kedvezőtlen vagy szélsőséges feltételek mellett – vagyis a Brzezinski által „megkövesedésként”, „fundamentalizmusként”, illetve „dezintegrációként” definiált körülmények esetén –,¹¹¹ e program a nagy része irrelevánssá válna. Viszont attól a politikai aggodalomtól eltekintve, amely szerint az adott és gyorsan szaporodó fejlődési szükségletek sokasága a Szovjetunió végét jelentheti, nehéz olyan jövőbeli szovjet politikai döntéshozó intézkedéseket kilátásba helyezni, amelyek ne garan-

Politics – különösen: 245–251; Gitelman, Zvi Y.: The Diffusion of Political Innovation from Eastern Europe to the Soviet Union. *SAGE Professional Papers*, Comparative Politics Series, 01-027, 3. 1972, különösen: 49–52.

¹⁰⁸ Itt a párt és a tudósok közötti összetütközés fő területét a kutatóintézet szintjén találjuk: a pártszervezet célja a központi irányelvek betartatása, ezzel szemben a kutatóké a folyamatban levő kutatások zavartalanságának megőrzése. Vö. Petrov: i. m. 15.

¹⁰⁹ Brzezinski ezt a „közvetítés (mediatizáció) intézményesített folyamatának” nevezi. Vö. *The Soviet Political System*. Uo.

¹¹⁰ Ebben a megvilágításban talán nem tűnik olyan túlzottan szélsőségesnek az a feltevés, miszerint az 1971-ben és 1972-ben a zsidó és orosz tudósok számára nagy mennyiségben kiállított kilépési vízumok igazi célja az volt, hogy fizikailag is eltűnjenek a színről azok a prominens értelmiségiek, akiknek a jelenléte valamiféle veszélyt jelentett a párt ideológiai és tudománypolitikai vezető szerepére nézve.

¹¹¹ „Az oligarchikus megkövesedés a párt uralkodó szerepének és az ideológia lényegében dogmatikus jellegének a megtartásával járna. Valójában a kettő egy és ugyanaz.”

„A harcok *fundamentalizmus* azzal járna, hogy erőfeszítéseket tennének az ideológiai buzgóság felgerjesztésére (...). Ez a fejlődés minden valószínűség szerint szükségessé tenné az erőszak alkalmazását (...). A szovjet rendszer merev bürokratizált struktúrájának átalakítása még akkor is erősen központosított vezetést, ideológiai harcosságot, talán a külvilág iránti ellenségesebb magatartást és Mao Ce-tung »kulturális forradalmához« hasonló valamit igényelne, ha nem érvényesülnének sztálini módszerek.”

„A politikai dezintegráció azzal járna, hogy az uralkodó eliten belül (...) a cselekvőképesség elvesztése (...) következne be, (...) a fegyveres erőkhöz kerülne sor, a fiatalok és az értelmiségiek körében nyugtalanság kapna lábra, a nem orosz nemzetiségek pedig nyíltan kifejezésre juttatnák elégedetlenségüket.” Vö. Brzezinski: *Két korszak között*. 213.

A Brzezinski által felvázolt lehetséges forgatókönyvek éles kritikáját lásd Hough, Jerry F.: i. m.

tálhatnak a tudományos közösség vezető személyeinek kiemelt szerepét – a más-ként gondolkodókat és konformistákat egyaránt ideértve.

Az *anomikus-militáns* csoportok politikaformáló képességeivel kapcsolatban talán megemlíthető, hogy a nemzetiségek és a vallási kisebbségek legnagyobb előnye a pusztán létszámuk, emelkedő születési rátájuk, valamint a Szovjetunió nyugati, közép-ázsiai és keleti határai mentén elfoglalt stratégiai helyzetük.¹¹² Annak ellenére, hogy a Szovjetunióban a nemzeti kisebbségek számbeli fölényben vannak, az ukránok kivételével (1) mind a kommunista párton belül, mind pedig a legmagasabb párt- és államigazgatási döntéshozó szervezetben alulreprezentáltak;¹¹³ (2) egy főre jutó alapon hajlamosabbak sokkal kevésbé részesülni azon források juttatásában, amelyek célja a gazdasági modernizáció, a vidéki munkakörülmények javítása, valamint a hazai kulturális tradíciók megőrzése, mint amennyire az orosz származásúak részesülnek;¹¹⁴ és (3) a társadalmi-gazdasági mobilitás tekintetében a rendszer orosz-központú *nomenklaturájával* vagy káderpolitikáival szemben is hátrányos helyzettel bírnak.

Az imént említettek közül, illetve a követelések számának a más-ként gondolkodók dokumentumain belüli növekedéséből talán arra lehet következtetni, hogy a nemzetiségek és a vallási kisebbségek politikai döntéshozó képességei, bár potenciálisan figyelemre méltóak, de csak és kizárólag az alábbi területeken tekinthetők relevánsnak:

1. A nemzetiségi csoportok talán kétértelmű szerepűek, és indirekt befolyást gyakorolhatnak az SZKP és az államigazgatás különböző politikai és döntéshozó testületeinek etnikai-politikai egyensúlyára. Ezt egy olyan szószóló útján valósíthatnák meg, aki a nemzeti problémát használná fel arra, hogy támogassa vagy ellenezze azokat a politikai stratégiákat, amelyek kapcsolatban állhatnak a párt regionális támogatóival vagy ellenlábasaival, valamint a kormányzat vezetőtestü-

¹¹² A demográfiai változásokkal kapcsolatban lásd Taagepera, Rein: National Differences Within Soviet Demographic Trends. *Soviet Studies*, 20. (1969. Ápril), 478–489; Sultan, Garip: Demographic and Cultural Trends Among Turkic Peoples in the Soviet Union. In: *Ethnic Minorities in the Soviet Union*. 251–273; illetve French, R. A.: Recent Population Trends in the USSR. *Soviet Affairs*. St. Antony's Papers, 10. London: St. Antony's College, 1966, 68–95. A közép-ázsiai és távol-keleti határvidékekkel kapcsolatos stratégiai megállapításokért lásd Jackson, Douglas W. A.: *Russo-Chinese Borderlands*. New York: Van Nostard, 1962, 98–110; Salisbury, Harrison E.: *War Between Russia and China*. New York: W. W. Norton & Co, 1969, 13–38; Tang, Peter S. H.: Sino-Soviet Border Regions: Their Changing Character. In: *Unity and Contradiction*. Ed. London, Kurt New York: Praeger, 1962, 265–294; illetve Doolin, Dennis: *Territorial Claims in the Sino-Soviet Conflict: Documents and Analysis*. Stanford: Stanford University Press, 1965.

¹¹³ Bilinsky, Yaroslav: The Rulers and the Ruled. In: Nationalities and Nationalism in the USSR. 16–26; Fischer, George: i. m. 73–91; valamint Rigby, T. H.: *Communist Party Membership in the USSR 1917–1967*. Princeton: Princeton University Press, 1968, 364–369.

¹¹⁴ Holubnychny, Vsevolod: Some Economic Aspects of Relations among the Soviet Republics. In: *Ethnic Minorities in the Soviet Union*. 50–120; Conolly, Violet: *Beyond the Urals*. London: Oxford University Press, 1967 – különösen a 3. rész; és Teodorovich, N.: The Preservation of Ancient Relics in the USSR. *Bulletin*, 14. (1967. Máj), 31–37.

leteivel, a források biztosításának garanciájával vagy azok megtagadásával kapcsolatos döntésekkel, illetve temérdek más, a gazdasági fejlődésre és az adott uniós vagy autonóm köztársaság politikai stabilitására vonatkozó problémával.¹¹⁵

2. A nemzetiségi kérdéseknek jelentős befolyást kell gyakorolnia az új szovjet alkotmány megalkotásában is – ami 1962 első fele óta folyamatban van –,¹¹⁶ és a jogi alapok lefektetésének értelmében egyfajta *modus vivendiként* kell szolgálnia a Szovjetunióban élő orosz és nem orosz népek számára.
3. A szovjet külpolitika területén három példát azonosíthatunk a nemzetiségi csoportok vagy vallási kisebbségeknek a speciális kül- vagy belföldi politikai döntésekkel kapcsolatos *indirekt* befolyására:
 - (a) 1969 elejétől – a szovjet–kínai szakítás egy váratlan melléktermékeként – a nemzetiségi probléma a kínai vezetők és Hruscsov utódjai közötti viszály fókuszpontja lett. Azokra a kínai vádakra, amelyek szerint „új szovjet revizionista cárok” gyakorolnak „burzsoá fasizma” diktatúrát a Szovjetunió „elnyomott nemzetiségei” felett,¹¹⁷ a szovjet kormányzat talán kénytelen lesz majd reagálni, hogy felülvizsgálja a kulturális politikájának néhány eddigi aspektusát – főként az uniós tagköztársaságokra vonatkozóan, amelyek elitjeiről azt gondolják, hogy esetleg az efféle kínai propaganda által sebezhetőek. (Ezzel kapcsolatban talán a Besszarábiában élő románok kulturális és politikai jogairól szóló szovjet–román vita is megemlíthető).¹¹⁸
 - (b) A Csehszlovákia elfoglalására irányuló szovjet döntés mögött húzódó számos ok között az is ott lehetett, hogy a szovjet vezetés talán jelentősnek gondolhatta a prágai tavasz ukrán értelmiségiekre gyakorolt hatását. A fiatalok és az értelmiségiek körében hirtelen feltörő nacionalizmusról és a marxista revizionista ideológiákról szóló riasztó jelentések az ukrán első titkártól, Pjotr

¹¹⁵ A váratlan személyi változások a mindeddig viszonylag stabilan működő SZKP Politbüro körain belül – legfőképpen az Ukrán Kommunista Párt első titkárának, Pjotr Selesztnek az elbocsátása 1972 májusában és további drasztikus személyi változások a Közép-ázsiai Köztársaságok Unióján belül ugyan-csak 1972 májusában – szoros kapcsolatban állnak a helyi pártvezetők nemzetiségi kérdéseiről jelentkező másként gondolkodást illető megoldási módszerekkel, valamint Brezsnyev próbálkozásaival is, amelyek egy új, politikailag is sokkal kedvezőbb etnikai egyensúly kialakítására törekedtek az SZKP bürokrácia legfelső köreiben. Vö. *The New York Times*, 1972. június 10.; Dissent and the Nationality Problem. RFE, *Research*, Communist Area, 1309. (1972. március 3.); Ukrainian Minister on Russification of Higher Education. RFE, *Research*, Communist Area, 1565. (1972. október 9.) és Churianov, Ia. A.: Georgia and her Party Leaders. RL, *Dispatch* (1972. november 27.).

¹¹⁶ Gilson, Jerome M.: Khrushchev, Brezhnev and Constitutional Reform. *Problems of Communism*, 21. (1972. Sept.–Okt.), 69–78.

¹¹⁷ Hung Chuan-yu: The New Tsars-Common Enemy of the People of all Nationalities in the Soviet Union. *Peking Review*, 12. (1969. július 4.), 25–27. Lásd még Chritchlow, James: Soviet Writers Link Polycentrism Abroad to Separatism at Home. RL, *Dispatch* (1969. május 20.); illetve Kiev Attacks Ukrainian 'Pro-Chinese' Group. RFE, *Research*, Communist Area, 1327. (1972. március 10.).

¹¹⁸ Ermart, Fritz: Bodyul Again Attacks Anti-Russian Feeling in Moldavia. RFE, *Research*, (1967. március 17.); és Kashin, A.: Rumania and Polycentrism. *Bulletin*, 13. (1966. Okt.), 43–49.

Selesztől, illetve azoktól a hűséges nem orosz apparatcsikjaitól származtak, akik többségében fel is szólaltak az SZKP Központi Bizottságának 1968-as plenumán. Talán ez is hozzájárulhatott az orosz vezetőknek ahhoz a (valószínűleg elhibázott) megfigyeléséhez, miszerint félő, hogy a „Csehszlovák modell” esetleg a Szovjetunió politikai stabilitását is veszélyeztetheti.¹¹⁹

- (c) Hasonló módon érvelhetünk amellett, hogy a szovjetek Közel-Keletet érintő külpolitikai irányváltásai növelték a Szovjetunióban élő zsidó közösség morális bizonytalanságát.¹²⁰ Ennek eredményeként a szovjet zsidók etnikai identitása/nemzeti öntudata és politikai önbizalma megnőtt, valamint az antiszemitizmust hivatalosan elnéző helyi törvények miatt a világban megjelenő szimpátiahullám – amelyet az USA kormányának nyomásgyakorlása is elősegített – arra kényszerítette a szovjet vezetést, hogy vizsgálja felül a korlátozó emigrációs politikáját, és engedélyezze nagyobb számú zsidó polgár Izraelbe települését.¹²¹

Másként gondolkodás: politika a változásért a Szovjetunióban

Ahogy a korábbi részekben a másként gondolkodók érdekkifejezésnek politikai és döntéshozó potenciájával kapcsolatban említésre került, még mindig nincs elég empirikusnak látszó bizonyíték, hogy e kérdéskörben túlléphessünk az alacsonyabb szintű elméletalkotások fázisán. Tudjuk, hogy a politikai másként gondolkodás a szovjet közélet felismerhető tényezője volt és feltehetően az is lesz. Azonban azzal is tisztában vagyunk, hogy a másként gondolkodás mostanáig nem gyakorolt jelentős hatást a rezsimre és annak politikájára – sem pozitív, sem pedig negatív értelemben.

A háború utáni szovjet politikát tágabb perspektívában szemlélve azonban a másként gondolkodás teljesen más jelentéstartalommal is bírhat. Utólagos tudásunk fényében talán vitatható, hogy a nyilvános küzdelem, valamint az unortodox érdekkifejezés megjelenése nemkívánatos, de elkerülhetetlen melléktermékei-e a libera-

lizáció vagy a „posztmobilizációs dekompresszió” tervezett folyamatának, amely a „nemzeti mozgalom” szakaszában saját lendülete folytán fejlődött ki.

Az átmeneti legitimációs krízisek, belső politikai korrekciók, megoldatlan öröklött problémák, valamint a gazdasági nehézségek nagymértékben felelősek voltak, hogy a másként gondolkodók mozgalma az 1960-as évek végén figyelemre méltón elterjedt. Ebből talán arra következtethetünk, hogy e tényezők közül olyanok, mint a politikai utódlás problémája – amely már magában is bizonyított módon a legmagasabb szinteken fellépő határozatlanság és ingadozás forrása – csupán ideiglenes nehézségek voltak, amelyek mihelyst megoldódtak, a központi hatalom megerősödése és egyszersmind a politikai másként gondolkodás felszámolása következhetett.

Mindemellett azonban, ahogy a korábbi, a másként gondolkodás eredetét taglaló elemzés is feltárta, a mozgalom mindhárom iskolájának mögöttes okai eredendően *rendszerszintűek*, így azok nem enyhíthetők és nem is szüntethetők meg az elidegenedés alapvető politikai és ideológiai forrásait. Bár a rezsim vele született legitimációs defektjei rövid távon nem szükségszerűen vezetnek belső krízisekhez és instabilitáshoz, a rendszer hosszú távú kohéziója, a gazdasági fejlődés, valamint az átfogó jólét elképzelhetetlen a politikai döntéshozatali folyamatokban végrehajtott jelentős ideológiai revíziók, strukturális helyreigazítások és lényeges javítások nélkül.

E hipotézis logikája szerint amennyiben Brzezinski evolúció-adaptációs modelljét alkalmazzuk a Szovjetunió jövőbeni politikai fejlődésére – amely talán az egyetlen olyan szovjet jövőkép, amit ebben a kontextusban megéri fontolóra venni – a modell folyamatos *vetélkedést*, valamint egyre erőteljesebb *egymásrautaltságot* feltételez a rezsim és annak belső, részben instrumentális-pragmatikus kritikussai között. A jövőben létrejövő vetélkedés valószínűségére vonatkozó okok maguktól értetődőnek tűnnek, és ebben az esetben nem is követelnek külön magyarázatot. Az egymásrautaltság kérdése sokkal elméletibb és sokkal körütekintőbb indoklásért kiált.

Érvelhetünk amellett, hogy a posztmobilizációs szovjet politika természetére vonatkozó jelenlegi magyarázatok nem kielégítőek, mivel nem számolnak azzal, hogy a Szovjetunió növekvő stabilitású politikai rendszerében is paradox módon jelen van a reformmozgalom. A rezsim és annak nem anomikus-militáns irányultságú kritikussai közötti kapcsolatok és ellentmondások, kínai kifejezéssel élve kissé „nonantagonisztikusak”, így aztán általánosságban az olyan nem kényszerítő megoldások tartoznak hozzájuk, mint a tárgyalás, kompromisszum, valamint a konfliktus megoldásának más hasonló instrumentális eszközei. Mindezek azt a látszatot keltik, hogy egy absztrakt és a belátható jövőben nagy valószínűséggel kétszereplős játékhelyzet áll elő a párt, illetve a jelenleg elidegenedett technokrata, tudományos és kulturális elit között, akiknek az aktív kooperációja nélkül a rezsim alapvetően nem képes túlélni – az ambiciózus fejlődési céljaik megvalósításáról nem is beszélve.

¹¹⁹ Ermarth, Fritz: *Internationalism, Security and Legitimacy; The Challenge to Soviet Interests in East Europe 1964–1968*. Rand Corporation Memorandum, RM-5909-PR (1969. March), 90–117.

¹²⁰ Katz, Zev: *After the Six-Day War*. In: *The Jews in Soviet Russia*. 321–336.

¹²¹ Nagy nemzetközi felháborodást eredményezett, amikor egy szovjet gépet eltérítő oroszországi zsidókra rögtönítélő bíróság halálbüntetést rótt ki. Mindez szemmel láthatóan a fenti a feltételezést támasztja alá.

A leendő kivándorlókra kényszereszközként bevezetett, úgynevezett oktatási adó – amely alapján vissza kellett fizetni az államnak a tanulmányok költségeit – tökéletes eszköz volt az SZKP számára a zsidó kisebbséggel kapcsolatos migrációs politika konzervatív kritikájának kiküszöbölésére. Vö. The Unpublished 'Education Tax' Law. RL, *Dispatch* (1972. szeptember 21.).

Nyilvánvalóan pontatlan Frederic J. Fleronhoz hasonlóan fenntartani, hogy egy olyan „egyeduralmi politikai rendszerben”, mint amilyen a Szovjetunió, ha a politikai elit „nem rendelkezik (...) a társadalom irányításához szükséges képességekkel, (...) és *bármilyen* képes mindenfajta specializált elitet megszerezni, (...) anélkül, hogy cserébe biztosítaná a politikai döntéshozatal folyamatába való beleszólást”¹²² (kiemelés tőlem – T. R.). Az efféle érvelés azt feltételezi, hogy a kényszer használatához nem kellenek erőforrások, így ezek úgymond „költségmentesek”. Ezenfelül nagyban alábecsüli még a rezsim és a másként gondolkodók számára hozzáférhető forrásokat, hogy befolyásolják egymást. Abban is túloz, hogy a kooptációs folyamat az SZKP és a speciális csoportok közötti konfliktusok hatástalanításának kiemelkedően fontos eszköze lenne, és egészében figyelmen kívül hagyja a politikai döntéshozatali lépések határai kibővítésének jövőbeli lehetőségét a Szovjetunióban.

Ezen állítás alátámasztása végett megemlíteném, hogy a kommunista párt vezetésének soha nem volt és valószínűleg soha nem is lesz arra lehetősége, hogy olyan „racionális döntést” hozzon, amelynek célja a saját hatalmának maximalizálása és mások teljes kirekesztése lenne.¹²³ Ha a politikai döntéshozás tradicionális határait adottnak vesszük, nem pedig a a rendszer változó politikai, fejlődési, biztonsági és szociális szükségleteiből adódónak tekintjük, ez olyan, mintha a szovjet politikuskat nehézkes felfogású hivatalnokoknak, vagy éppen ellenkezőleg, a hatalom és a befolyásolás emberfeletti képességű manipulátorainak tekintenénk. Egészen biztos, hogy egyik sem igaz rájuk. Talán ha a rezsim múltbéli politikai és döntéshozatali teljesítménye valamennyire vezetőinek képességeire, rugalmasságára és leleményességére utalna, akkor lenne okunk hinni abban, hogy az új politikai körülményekhez tudnak majd igazodni, és ebben az esetben a másként gondolkodás elkövetkező évtizedbeli folyamatos létezéséhez is idomulnak majd.

Habár ebben az esetben lehetetlen megőszölni az új körülményekhez való alkalmazkodás specifikus mintázatait, vannak azonban az interakció ezen formájának bizonyos kivehető aspektusai, amelyek a tanulmányunkban korábban bemutatott adatok alapján beazonosíthatóak.

Először is tételezzük fel azt, hogy a marxista–leninista ideológia, amelyet a kommunista párt a hatalom monopóliumának legitimált, annyira rituálissá vált a Szovjetunióban, hogy ha nem is teljes mértékben, de nagyobb részében elvesztette instrumentális jelentését!¹²⁴ Hosszú távon ez lehetővé teszi, hogy a rendszer törvényeit, intézményeit és politikai folyamatait a vezetés oly módon igazítsa helyre, hogy az egyre kevésbé vegye figyelembe a szovjet párt és állam alapító tantételeit. Az így elért rituális ideológia és politikai rugalmasság kiegészülne azzal, hogy meg-

szokottá válnának a rezsim kritikusaik érdekkifejező aktusai. Ez utóbbit viszont egyre kevésbé erőltetik az orosz értelmiségiek abszolút értékeken alapuló, politikailag terméketlen, konfrontációs hagyománya révén, és a követelések inkább politikai „költséghaszon-tudatos” elv kifejtésében vagy az új „másként gondolkodási kalkulációk” létrehozásában manifesztálódnak. Amikor ez megtörténik, a másként gondolkodás elveszíti az ideológiai értelemben vett felforgató jelentését, és ezzel együtt nem lesz többé fenyegetés a hivatalnokok politikai legitimációjára nézve.

E hipotézis érvényessége bizonyos mértékig az ilyen interakciókban lezajló *körülmények* definícióján múlik. Vajon az 1970-es, 1980-as években melyek lehetnek azok a *pontok*, ahol a másként gondolkodók *beléphetnek* a döntéshozási folyamatokba?

Némiképp talán részleges, általában azonban meggyőző válasz kapható erre a kérdésre Darrel Hammer szovjet politikai döntéshozatali hierarchiára vonatkozó modelljének adaptálásával.¹²⁵ Hammer sémája szerint háromféle különböző típusú döntés van („politikai”, „államvezetési” és „adminisztratív”), amely egyezik a hatalommegosztással a Szovjetunióban. A politikai típusú döntések elsősorban az olyan elitfenntartási funkciókat foglalják magukban, mint a pártszervezeti és káderpolitika, valamint a *direktívák alapvető szankcionálását* a forráselosztás területein, az ideológiai munkában, nemzetvédelemben és külpolitikában. Ezek a fajta döntések az SZKP Politbüro előjogainak számítanak. Az államvezetési típusú döntések a politikai döntéseknek a *végrehajtását* tartalmazzák (kivéve persze a párt belső ügyeit), az államigazgatási bürokrácián belüli különféle személyekkel és csoportokkal, valamint az olyan speciális alakulatokkal is egyeztetve, mint a hadsereg, a tudósok közössége, a közgazdászok stb. Az adminisztratív típusú döntések az államvezetési politikai direktívák *végrehajtására* irányulnak, még hozzá az olyan alacsony szintű döntéshozó egységeken keresztül, mint a regionális és helyi szovjetek.

A politika és az adminisztráció (vagy a párt és az állam) elválasztása – amelyre ez a séma nem utal – Hammer helytálló megfigyelése szerint garantálja a döntéshozatali folyamatokban részt vevő bürokratikus és specifikus csoportok számára az önállóság megfelelő növekedését. Emellett persze hozzá sem kell tennünk, hogy ez a politikai, valamint az államvezetési döntések terén is korlátlan hatalmat biztosít a pártnak. Korábbi, a szakemberek döntéshozatalba bevonásának hosszú távon elkerülhetetlen szovjetunióbeli szerepét tárgyaló okfejtéseinktől eltekintve a lényeg, hogy egy másik, potenciáját tekintve hasonlóan jelentős folyamat kerül így felvázolásra, amelyet talán „*posztmobilizációs etatizmusnak*” nevezhetnénk. E meghatározás a szovjet történelem egyik visszatérő trendjét jelöli, amely a párt és az állam közötti kapcsolatokban a *kezdeti bipolaritás* felbukkanásával (1939–1954 között, 1962-ben és 1966 óta), az állam fölényével és bizonyos, a párt döntéshozó

¹²² Fleron, Frederic J.: Toward a Reconceptualization of Political Change in the Soviet Union. *Comparative Politics*, 1. (1969. January), 256–257.

¹²³ Harsanyi: i. m. 523.

¹²⁴ Moore: The Single Party as a Source of Legitimacy. 66skk.

¹²⁵ Hammer: i. m. 22skk.

előjogain keresztül véghez vitt beavatkozásaival jellemezhető – különösen a gazdasági, tudományos és nemzetvédelmi területen. Ennek bizonyítéka a legfelsőbb pártszervek Sztálin által történő tényleges felosztatásával kezdődik, és azzal folytatódik, amikor Georgij Malenkov (1953 márciusában) a pártvezetés helyett a miniszterelnökséget *választotta* – ez súlyos tévedés volt, de a körülményeket tekintve érthetőnek számított. Ez persze magában foglalja még Hruscsov sikertelen párt-újraszervezési elképzelését 1962-ben és a Brezsnyev–Koszigin–Podgornij triumvirátus teljesítményét, főként az utóbbi kettő folyamatos befolyását és lehetséges vétóját. Ezek mind elég beszédes példák, így nem is igényelnek további magyarázatot.

A párt hatalmának meghatározott erőzítője és az állam arányos nyeresége azonban önmagában nem válik a másként gondolkodók hasznára vagy fokozza szükség-szerűen a Szovjetunió háromféle döntéshozatali folyamatának bármelyik típusa feletti befolyását. Talán látszólag az segíthetne, hogy a politikai hatalom folyamatos kettéválása révén beállna egy olyan egyensúly, amely a klasszikus szovjet politikai kettősséget idézve a politika ellenében a gazdaság javát szolgálná. Ha ez egyszer bekövetkezik, a politikai részvétel tradicionális határai legvalószínűbben az államvezetés területein szélesednek ki, de az sem kizárt, hogy akár az adminisztratív döntésekben is megmutatkoznak. Ebből pedig az következik, hogy a másként gondolkodó érdekkifejezés belépési pontjai – különösen az instrumentális-pragmatikus variánsa – sokkal valószínűbben azokon a területek lesznek észlelhetőek, ahol a párt és a szakcsoportok közötti konzultatív kapcsolat hagyományai már létrejöttek: vagyis az államvezetés döntési szintjén.

Az egyre erőteljesebb és végül rutinszerűvé váló folyamat, amelynek során a szakembergárdát is bevonják az államvezetési döntésekbe, e kapcsolatot tekintve még inkább alátámasztja, hogy számba kell vennünk, milyen haszonnal és miféle költségekkel járma ez mindkét oldalra nézve.

A mindkét oldal által működtetett „hathatós, kölcsönös garanciáknak”,¹²⁶ amelyek a rezsim hosszú távú, rendszerszintű céljainak megosztott eszméin alapulnak, elengedhetetlen feltétele, hogy a szakemberek, az elit és a párt közötti *interakciókat* olyan kölcsönösen egymáshoz fűződő politikai *egymásrautaltsággá* alakítsák át, amelyben minden résztvevő bevonódik a döntési folyamatokba. Az instrumentális-pragmatikus csoportosulás már felajánlott efféle garanciákat a leendő politikai döntéshozó partnerek részére. A párt viszont a közeljövőben nem ad mindent elsőprő garanciákat és az üldöztetés elleni immunitást a legitim és féllegitim érdekkifejező csoportosulások számára. Mindezek ellenére azonban a múlt nem képes a végtelességig befolyásolni a jelent, a rendszer fejlődési szükségletei pedig ki fogják kényszeríteni a párttól a liberalizáció stratégiájának kidolgozását, amelynek meghatározása alapján tartalmazni kell további olyan elemeket (például a személyi szabadságjogok

hatókörének szelektív bővítését), amelyek ösztönző erővel bírnak a konstruktív elit döntéshozatali folyamatokban való részvétele terén. Ennek eredményeként pedig a párt nem veszhet mást, csak a konzervatív, középkategóriás bürokráciájának terhét, viszont abba a nyerő helyzetbe kerülhet, hogy aktív kooperációt folytathat egy magasán iskolázott, politikailag közös álláspontot képviselő új csoporttal a rendezett fejlődés és a szovjet rendszer modernizációja érdekében. Vajon melyek e csoport *jelenlegi* követelése a szovjet államvezetési ügyekben?

Ha megvizsgáljuk Szaharov 1968 és 1972 közötti fejtegetéseit, megcsap minket az instrumentális-pragmatikus csoportnak a szovjet középosztály olyan problémáival kapcsolatos növekvő aggodalma, mint amilyen a jól képzett és elégségesen fizetett orvosok és tanárok hiánya, az oktatási, kulturális és szociális szolgáltatások színvonala, az alkoholizmus népbetegséggé fajulása, valamint a szovjet élet minőségének általános romlása.¹²⁷ Amennyiben a törvényes és szamizdat csatornákon keresztül egyaránt megfelelően kifejezésre és népszerűsítésre kerülnek ezek a széles körben osztott aggodalmak és a szovjet középosztály elégedetlenségének más aspektusai, akkor jó eséllyel a hatóság is meghallaná őket, és lépéseket tenne a megoldásukra.

A háború után kiformalódott szovjet középosztálynak ez idáig még nem volt szószólója. Ez a réteg hosszú ideig természetesnek is vette ezt, most azonban elkezdte megfogalmazni kollektív igényeit. Már szüksége lenne rá, hogy kiszabaduljon a „réteg” ideológiailag meghatározott státuszából, és a munkásokkal, valamint a parasztokkal egyenrangú társadalmi osztállyá váljon. Ezen osztály átható bizonytalansága és a beteljesíthetetlen ambíciói látszólag a legjobb lehetőségként kínálkoznak a szovjet politikában, hogy a másként gondolkodók követeléseit megvalósítsák. Szaharovnak egy „nyilvános felügyelő ügynökség” és egy „szakértők nemzetközi tanácsa” alapítására vonatkozó javaslatai, amelyek a Szovjetunióban az emberi jogok érvényesülését hivatnának biztosítani, talán éppen ezen aggodalmaknak kifejezéseiként értelmezhetőek – illetve emellett esetleg az első lépésként a szovjet ombudsman megalkotása, valamint a politikai és azon belül is főként az adminisztratív döntések feletti nyilvános ellenőrzés felé. Az „érdekek egyesítése egy rokon-szenvező pártatlan harmadik fél révén”¹²⁸ eszméje talán nem is annyira erőltetett a Szovjetunióban, mint amennyire a nyugati megfigyelők hiszik.

Az előzőekben említett általános megfigyelések így most talán olyan, sokkal specifikusabb megfontolásokkal egészülnek ki, amelyek a jövő szovjet másként gondolkodásának költség- és haszonelvű aspektusaira vonatkoznak.

¹²⁷ Szaharov politikai követeléseinek és javaslatainak kiváló elemzését lásd Dornan, Peter: *Academician Sakharov Despairing Optimist of the Human Rights Movement*, June 1968 – June 1972. RL, *Research* (1972. július 31.).

¹²⁸ Harsanyi: i. m. 522.

¹²⁶ Dahl: *Polyarchy*. 217–218.

Az instrumentális-pragmatikus érdekkifejezés, a középosztály legfrissebb követeléseit is beleértve, talán úgy tekinthető, mint ami a rendszer legitimitásának azon aspektusait erősíti újra meg, amelyek a „disztributív igazságosság”¹²⁹ elve iránti ideológiai elkötelezettségből származnak a jólétben, az egészségügyben, az oktatásban, valamint az esélyegyenlőség terén a politikailag felvilágosult szocialista társadalom keretein belül. Így aztán, amíg a másként gondolkodók követelései támogatják az intézményes status quo alapvető elemeit, a politikai döntéshozási folyamat jogszerű bemeneteként értelmezik őket – habár jelenlegi szószólóikra még nem feltétlenül így tekintenek.

Az ellenőrzött, rendszeren belüli ellentétkapcsolat bevezetése, amely a „kritika-önkritika” pótdialektikáját helyettesíti, képes kiengedni az olyannyira szükséges politikai biztonsági szelepeket, valamint lehetővé teszi a rendszerszintű feszültségekre vonatkozó döntések megfelelő előmozdítását. Nevezhetjük ezt a párt és a szakembercsoportok közötti institucionált dialógusából következő haszon során létrejövő „politikai dekompresszió”-nak, vagy hasonlíthatjuk a jelenséget a téli kikötők befagyott felszíne alá préselt légbuborékok jégtelenítő funkciójához (a „levegőztető hatáshoz”), de akár úgy is legyen, a végeredmények valószínűleg hozzájárulnak egy új politikai *döntéshozatali stílushoz*, ezzel pedig egy szintén új *politikai döntéshozatali egymásrautaltsághoz*.

Ha feltételezzük, hogy a szovjet döntéshozatal három szintje lényegében elválaszthatatlan, illetve az instrumentális-pragmatikus érdekkifejezés hajlamos gazdagítani „a problémák, értékek és adatok áradatát, vagyis azokat a nyersanyagokat, amelyeket a politikai döntéshozatal feldolgoz”, hogy ezzel fokozza a döntéshozók „politikai problémáismeretét” és javítsa a „nettó outputot”,¹³⁰ azt is joggal tehetjük fel, hogy a másként gondolkodóknak a politikai döntéshozási területen feldolgozott követelései hajlamosak *teljes értékűen* erősíteni a szovjet döntéshozatalt, annak mindhárom szintjén.

A hosszú távú, rendszerszintű fejlődés szempontjából nézve a másként gondolkodás másik, jótékony aspektusa „*rekonstruktív vezetési*” formájának potenciájában rejlik.¹³¹ A másként gondolkodók bármelyik csoportját tekintve elmondható, hogy azoknak a társulásoknak az aktív részvételét is ténylegesen maguk után vonják, akik a politikai folyamatokban máskülönben alul- vagy egyáltalán nem reprezentáltak, a vezetésükkel pedig az adott politikai problémák megtárgyalása során egy sokkal kiegyensúlyozottabb közreműködési helyzetet biztosítanak a számukra. Így a dön-

téshozók fejlettebb pozícióba kerülnek a tervszerű, politikailag körültekintő és a fejlődés szempontjából alkalmas módszerek terén.¹³²

Bár úgy tűnhet, a fentebb tárgyaltak leírják a racionális költség- és haszontudatos politikai szereplők interakcióit és kölcsönös kalkulációit a feltehetően nem racionális ideológiai és más, kulturálisan kondicionált hajlamaikra való tekintet nélkül, cáfolhatatlannak tűnik, hogy az adaptációs-evolúciós modell paraméterein belül az előrelátható objektív körülmények mindkét oldal számára kevés valós alternatívát hagynak (ha hagynak egyáltalán) a politikai döntéshozatal és talán a politika többi más területén való konstruktív kooperációra – valamint az esetleges függetlenségre.

Összefoglalva tehát, e tanulmány azt próbálta meg bemutatni, hogy a politikai reformmozgalom valóban létezik a Szovjetunióban. Emellett igyekezett felvázolni, hogy elképzelhető lenne, ha a rezsim a másként gondolkodóktól kölcsönözne innovatív ötleteket, és bevonná őket a politikai döntéshozatal folyamataiba. Mindez elég alacsony politikai költségek árán kínál reális kiutat a krónikus nehézségekből. Még az SZKP Politbüro körein belüli megkövesedett apparatcsikok nézőpontjából is sokkal jobb forgatókönyvvel kecsegtet a rendszer végső demokratizálása, mint az anarchia, a polgárháború és egyéb hasonló apokaliptikus végkifejletek, amelyeket Andrej Almarik előre jelzett a *Megéri-e a Szovjetunió 1984-et?* című munkájában.

Mindazonáltal annak esélyei, hogy a Szovjetunió 1984-ig és tovább is túlél, biztosan jónak mondhatóak. De még ennél is sokkal nagyobbak lesznek, ha a rezsim megtalálja majd annak módját (és kénytelen is erre), hogy miként alkalmazkodjon a változás erőihez az országban. Azonban az már kevésbé tűnik biztosnak, hogy vajon a nyugati akadémiák szovjetológusai kellően fel lesznek-e készülve a Szovjetunióban végbemenő *változások* precíz elemzésére, amikor azok ténylegesen megvalósulnak az országban. Őszintén remélem, hogy e tanulmány is hozzájárul e cél megvalósításához.

¹²⁹ Tucker, Rober C.: *The Marxian Revolutionary Idea*. New York: W. W. Norton & Co, 1969, 2. rész, illetve Osborn, Robert J.: *Soviet Social Policies; Welfare, Equality and Community*. Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1970, 17–53.

¹³⁰ Dror, Yehezkel: *Public Policymaking Reexamined*. Scranton, Pa.: Chandler Pub., 1968, 43–48.

¹³¹ Lindblom: i. m. 105–106.

¹³² Castles, Francis G.: Interest Articulation: A Totalitarian Paradox. *Survey*, 73. (1969/Fall), 116–132.